

USUTEADUSLINE AJAKIRI

TARTU ÜLIKOOLI USUTEADUSKONNA
VÄLJAANNE

Vastutav toimetaja: **O. Sild**

Sisukord :

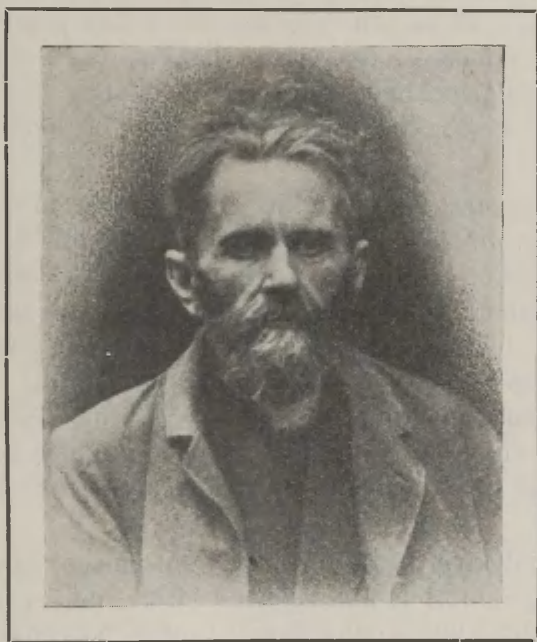
lk.

A. Bulmerincq: Karl Konrad Grass † 25. nov. 1927. a.	49—53
H. B. Rahamägi: Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis mis- sugusel joonel?	53—58
J. Köpp, Jumalateenistusekorra uuendamise küsimusi II	58—69
O. Sild, August Hermann Francke' mõjud meie maal II	69—92
Varia	92—96

Karl Konrad Grass † 25. nov. 1927. a.

25. novembril s. a. varasel hommikul heitis hinge Uue Testamendi eksegeesi korraline professor Dr. theol. Karl Konrad Grass. Sellega jõudis lõpule elu täis tööd ja edu, kuid samuti elu täis rasket kannatust ja kibedaid pettumusi.

Kadunu häll asus Kuramaal. Ta sündis 8./20. aprillil 1870. a. Kursiten'i kirikumõisas õpetaja Karl Grass'i pojana. Kuna pere-

Kadunu professori näopilt viimasest grupi-ülesvõttest (Foto Riedel).

kond Miitavi asus, kuhu isa Anna koguduse hingekarjaseks kutsuti, hakkas Konrad oma uue kodulinna gümnaasiumis käima, mis täiesti õigustatult kandis „gymnasium illustre“ aunime ja seisis sel ajal parajasti oma võimiste tipul, tänu õpetajaskonna suurepärasele koosseisule. Usuõpetajaks oli Karl Feyerabend, Diedrichs õpetas ajalugu ja direktor Vogel vanu keeli. Ka õpilaskonnas valitsesid elavad vaimlised huvid. Nii puutus Konrad juba koolipingil kokku põlevate ilmavaateküsimumustega: ühel pool idealism, teisel pool materialism.

18-aastasena sai ta küpsusetunnistuse *cum laude* ja astus ülikooli usuteadust õppima. Usuteaduse õpetajatest avaldas kõige pealt Alexander v. Oettingen sügavat mõju tema peale. Ka Mühlau'le võlgnes ta palju. Õppimist võttis ta väga tõsiselt. 4 aastaga lõpetas ta ülikooli cand. theol. astmega. Õppimise ajal sai ta kaks auraha auhinnatööde eest, nimelt kuldauraha teadusliku töö eest Heebrea rahva kirja adressaatide kohta ja hõbeauraha jutluse eest Eph. 2, 14—16 üle.

Usuteaduse üliõpilaste seltsis, mille esimeheks ta sai võrdlemisi väga varakult, etendas ta juhtivat osa. Äärmiselt raskendas Grass'ile õppimist asjaolu, et ta osalt ise teenimise teel pidi endale võimalusi õppimiseks looma. Igal suvel hakkas ta koduõpetajaks, et siis saadud palgaga õppeaasta kulusid katta. See liigne töö nõrgendas juba varakult tema keha, mis oli loomult õieti küll terve ning tugev.

Tartu õppeaja lõpul kerkis Grass'i ette meelitava sihina aastaline õppevõimalus mõnes välismaa ülikoolis. Et seda sihti saavutada, hakkas ta uuesti koduõpetajaks, ja nimelt terveks aastaks. Välismaa sõiduks puuduva raha sai ta sugulastelt. Viimaks 1893. a. leidsid kauaaegsed unistused teostumist, ja Tartu kandidaat asus esmalt Erlangen'i, et siin Frank'i ja Theodor Zahn'i jalgel süstemaatilise usuteaduse ja Uue Testamendi probleemide sügavustesse tungida. Sellele järgnes veel poolaasta Leipzigit, kus Grass süvenes Dalman'i juhatusel aramea keele õpingutesse.

Samal ajal kirjutas ta uurimuse suhtumisest Jeesusele kolme esimese evangeeliumi Issanda-sõnade järele, millise töö põhjal ta 1895. a. aprilli kuul koduülikooli juures omandas usuteaduse magistri astme, kusjuures väitekirja kaitsmine kujunes temale hiilgavaks kiiduavalduseks.

Varsti pärast magistrikraadi omandamist habiliterus Grass. Tema loengud, eriti aga harjutused leidsid väga suurt osavõttu. Tema praktikum Frank'i teose üle „System der christlichen Wahrheit“ esineb oma 130-pealise osavõtjaskonna poolest küll rekordina usuteaduskonna ajaloos.

Selle hiilgava edu peale vaatamata leidis Grass 1896. a. sügisel osalt majanduslikkuldel põhjustel, nimelt et oma elatanud vanemaid paremini toetada, end sunnitud olevat Tartule selga pöörama ja Peterburisse asuma. Siin teotses ta edukalt 6 aastat

Peetri-koolis usuõpetajana, siingi pani ta aluse oma peateosele, mis käsitleb Vene usulahke.

Kuid igatsus kodumaa järele sundis teda 1901. a. uuesti Tartu tagasi pöörama, kus ta realkooli usuõpetajaks kutsuti. Alles suurte raskustega läks tal korda luba saada õppetöö jätkamiseks ülikoolis. Ta luges niihästi Uue Testamendi teaduse kui ka süstemaatilise usuteaduse aineid, viimaseid eriti vastava õppetooli vakantsuse ajal 1905.—1907. a. Samal ajal edenes jõudsasti ka tema suur teos Vene usulahkudest, mille esimene köide ilmus 1905. a. ja teine 1909. a.

1908. a. võttis Alfred Seeberg kutse vastu Rostoki ülikooli, ning järgneval aastal sai Konrad Grass tema järeltulijaks Tartus. Järgnes 7 aastat õnnistusriikast akadeemilist kutsetööd ja viljakat kirjanduslikku tegevust. Teos usulahkudest jõudis lõpule. Halle-Wittenbergi ülikool annetas selle eest autorile usuteaduse audoktori kraadi. 3 aastat hiljem omandas Grass Dr. theol. astme koduülikooli juures, esitades väitekirjana osa sellest tööst pealkirja all „André Blochin“.

Nendesse aastatesse langeb ka maja ehitamine täiesti vastavalt omaniku tarvidustele ning omapärale. Kuid mitte kaua ei pidanud ta sellest kodust rõõmu tundma. Ilmasõda riisus temalt professorikoha ja maja. Professuurist pidi ta loobuma, kuna valitsus sõja ajal vene keele usuteaduskonnaski õppekeelena maksma oli pannud. Kohakaotuse tõttu ilma mingisuguste tuludeta jäädes, oli Grass sunnitud oma maja maha müüma.

1918. a. sügissemestril võis ta oma akadeemilist tegevust jätkata, kuigi ainult õppeülesande näol. Sellele järgnes uuesti pikk vaheaeg, kuni ta 1924. a. valiti professor Stromberg'i järeltulijaks. Mitte tervelt neljagi aastat ei kestnud tema uus tegevusjärg, mille jooksul kasvav põdurus takistas tema võimete täielist väljendumist. Kuid tugev tahe võimaldas temale tervisliste raskuste kiuste kutsekohustuste piinlikku täitmist.

Akadeemilise õpetajana ei kuulunud Grass mitte hiilgekõnelejate hulka; tema ettekandeviis oli kaine ja kuiv. Ometigi oskas ta üliõpilasi kütkestada sügava uurimistõsidusega, mis avaldus kõigis tema väljendustes, oma otsustuse vankumata rippumatusena ja oma sooja armastusega käsitatava aine vastu.

Kirjanikuna oli Grass erakordselt viljakas. Nimetasime juba tema suurteose lahkuskudest, millele Grass võlgneb kuulsuse,

et teda peetakse Lääne-Euroopas paremaks asjatundjaks Vene lahkuskude alal. Tema viimseks tööks oli Flavius Josephus'e „Juuda sõja“ esimese nelja raamatu slaavikeelse teksti väljaandmine saksakeelses tõlkes, mis Alexander Berendts'ist järele oli jäänud. Tema esiktööd ja tema magistri-väitekirja mainisime samuti juba eelpool. Tema muude tööde nimestik järgneb allpool.

Täie tervise ning jõu aegadel oli Grass hiilgav vestleja; sädelev huumor lisas omajagu veelgi juure. Sellest siis ka suur armastus tema vastu ametivendade poolt ülikoolis ja koolis, samuti ka üliõpilaste poolt.

Viimastes aastates astus käsikäes kasvava põdurusega huumori kõrvale kibe sarkasm, nagu üldse tema kõneviis vahetevahel omandas teravaid jooni. Kuid tema olemuse tuum jäi neist väliskooresse kuuluvaist külgedest puudutamata. Ta oli alati rohkem kui paistis. Au tema mälestusele!

Karl Konrad Grass'i tööd:

1) Ist „der Brief an die Hebräer“ an Heidenchristen gerichtet? Dorpat 1892.

2) Das Verhalten zu Jesus nach den Forderungen der „Herrnworte“ der drei ersten Evangelien, Leipzig, 1895.

3) Das von Jesus geforderte Verhalten zum „Reiche“ Gottes nach den „Herrnworten“ der drei ersten Evangelien, Leipzig, 1895.

4) Geboren von der Jungfrau, Leipzig, 1896.

5) Kurze Auslegung des ersten Johannesbriefes, Dorpat, 1897.

6) Zur Lehre von der Gottheit Jesu Christi, Gütersloh, 1900.

7) Geschichte der Dogmatik in russischer Darstellung, Gütersloh, 1902.

8) Die geheime heilige Schrift der Skopzen, Leipzig, 1904.

9) Grundriss der Offenbarung Johannis für gebildete Bibelleser, Riga, 1904.

10) Zur Lehre von der wesenhaften Gottheit Jesu Christi, Leipzig, 1905.

11) Grundriss der Lehre Jesu nach den drei ersten Evangelien, Dorpat, 1912.

12) Die russischen Sekten.

Bd. I: Die Gottesleute oder Chlūsten, Dorpat, 1905.

Bd. II: Die weissen Tauben oder Skopzen, Leipzig, I Hälfte 1909, II Hälfte 1914.

13) Flavius Josephus, Vom jüdischen Kriege, Buch I—IV.

Nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen von † Mag. theol. Alexander Berendts und Dr. theol. Konrad Grass, Dorpat, 1926/7.

1. XII. 27.

Alexander Bulmerincq¹⁾.

Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis missugusel joonel?²⁾

H. B. Rahamägi.

(Ülikooli aastapäeval peetud kõne täiendatud kujul.)

1.

Arenemismõiste on juba kauemat aega teaduste väljadel domineerival kohal. Mitte, nagu ei oleks inimesed vanasti asjade ja nähtuste tekkimist ja kadumist, sündi ja surma, saamist, kas-

1) S. Aasiava tõlge.

2) Meil kättesaadavast kirjandusest küsimuse kohta oleks nimetada:

- E. Troeltsch. Die Absolutheit des Christentums und die Religionsgeschichte. 1912².
- D. Paul Mezger. Die Absolutheit des Christentums und die Religionsgeschichte. Tübingen 1912.
- R. Paulus. Idealismus und Christentum. Tübingen 1919.
- Graf. H. Keyserling. Reisetagebuch eines Philosophen. München 1919.
- L. Ziegler. Gestaltwandel der Götter. Berlin 1920.
- H. Blüher. Die Aristie des Jesus von Nazareth. Philosophische Grundlegung der Lehre und Erscheinung Jesu Christi. — Prien.
- St. H. Chamberlain. Mensch und Gott. Betrachtungen über Religion und Christentum. München 1921.
- R. Steiner. 1) Die Geheimwissenschaft im Umriss.
2) Die Philosophie der Freiheit. Berlin 1918.
- M. Scheler. Vom Ewigen im Menschen. Bd. I: Religiöse Erneuerung. Leipzig 1921.
- H. Scholz. Religionsphilosophie. Berlin 1921.
- A. Hauck. Jesus. Gesammelte Aufsätze. Leipzig 1921.
- E. Brunner. Religionsphilosophie. 1926.
- E. Moehring. Ein Buch vom neuen Glauben. Breslau 1919.
- P. Goehre. Der unbekannte Gott. Leipzig. 1920.
- H. Hegenwald. Gegenwartsphilosophie und christliche Religion. Leipzig 1913.
- A. Stein. Der Begriff des Geistes bei Dilthey. Bern 1913.
- W. Kulemann. Der Kampf der Weltanschauungen. Leipzig 1922.
- W. Koepf. Grundlegung zur induktiven Theologie.
- R. Otto. Aufsätze das Numinose betreffend. Gotha 1923.
- E. Rousselle. Mysterium der Wandlung. Darmstadt 1923.
- F. Gogarten. Ich glaube an den dreieinigen Gott. Jena 1926.
- B. Dörries. Der ferne und nahe Gott. Gotha 1927.
- A. D. Müller. Religion und Alltag. Berlin 1927.

vamist ja tõusutipule jõudmist osanud ja suutnud tähele panna. Küll ei teadnud ja ei võinudki nad seda mõistet nii ära tähendada, sisustada ja piirata, nagu seda pärastpoole tehti; küll ei suutnud nad selle mõiste tarvitamist laiendada kõikidele aladele ja sellest mõistest välja minnes tervet elu ja maailmakäiku ära tähendada, kirjeldada ja mõista, nagu seda teadus XIX aasta-sajast alates tegi ja tänapäev teeb.

Arenemisemõistega, mis loodusteaduses hoogsalt tarvitusele võetud, opereeriti viimaks igal teadusealal. „Monistiline evolutsionism“ sai moodsaks päeva- ja hüüdsõnaks. Paigutati kõik sündmused ritta, seoti neid põhjuslikkuse, kausalteedi skeemiga, s. t. otsiti kõikidele nähtustele ühel pinnal algpõhjust, algidu, algrakukest, algenergiat, algnähtust. Oldi kindel, et igalpool tuleb nähtavale sirgjooneline edasimineku, tõusu, edenemine ja et kõik on ainult saamisel. Kindlat olemist aga pole kuskil.

See on tavaline nähtus, et kui mõni uus üldine idee, mõiste tarvitusele võetakse, siis püütakse selle tähtsust üldistada. Kuid sellest naiivsusest oleme meie enam-vähem vabanemas, et iga silmapiirile kerkiv nähtus, ajalooline sündmus, mõni kultuuriline, teaduslik, usuline vool oleks iseenesest juba midagi uut või tähendaks sirgjoonelises arenemises midagi uut-kõrgemat, -paremat, uut suurt tõde. Uus võib tähendada ka langu ja surma.

Kuid ühelt poolt tuleb arenemisemõistele anda ometigi igal alal oma kindel asupaik; temal on midagi ütelda ja midagi väljendada. Teiselt poolt peame tunnistama, et iga teadusealal uuesti üleskerkiva või esmakordselt esiletuleva sündmusega, vooluga, hüpoteesiga või n. n. proklameeritud tõega võib, põhimõtteliselt seisukohalt võetuna, just kõrgemat, paremat nähtavale tulla või uus suur — ja kas või kohe viimane tõde kätte saadud olla. —

Üldiselt on teadus XX aastasajal alandlikumaks läinud. Ta katsub liikuda kõige pealt tõsiasjade keskel. Ta on rahul esialgu osalisegi tõega. Ta ei taha edasi tormata, vaid kõige pealt igal pool sondeerida, et ta kindlal tõsiasjalisel alusel edasi sammub ja seal viibib. Ta ei taha ka oma hüpoteese enam kerge käega ära tähendada, vaid tahab tõsiasjade varal igale hüpoteesile võimalikult raskema kaalu anda. Kuid ühte asja ei taha teadus mitte käest ära anda: tuleviku põhivaadete selgitamist, perspektiivide avanemist, senise arenemise tendentsi konstateerimist ja olevate andmete ning nähtuste käigu põhjal tuleviku,

udus olevate kujude kontuuride äratähendamist. On ka niisugune seisukoht täiesti arusaadav. Meie ei või tagajärjerikkalt tegelikult teotseda, meie ei või tõe eest välja astuda, kui me ei tea, mis suunas meil tuleb liikuda, mis suunas tõe ise liigub. Meil on tähtis leida arenemistendents, edukäigu vool, ja siis alles võime rõhutada teadlikult ning rahulikult: tulevik on meie, sest meie ise oleme tuleviku päralt.

Elu üldisest ringist tahan seekord välja tõsta religioosset ala ja küsida: mis mõttes võime kõnelda religioosset arenemisest ja kuhu poole läheb selle arenemise tendents? Kuhu ja mille poole näitab religioosse tõe suund? Kas on religioosne tõe kuskilpool juba antud täiesti? Või on ta osaliselt olemas ja ta areneb edasi? — Ütlen konkreetset: ristiusk on praegu paljudele religioosseks tõeks. Aga milline ristiusk, ristiusust arusaamine? Ja kas ehk ei näita religioosne vaim, usundiline hing inimeses ja inimkonnas siit edasi sügavama arusaamise, uue religioosse tõe, parema, kõrgema religiooni kuju ja sisu juure religioosset arenemisekäigus eneses peituva immanentse, loogilise järjekindlusega ja paratamatusega, mida tahes või tahtmata omaks peab tunnistama see, kes seab tõe üle kõige.

Ei huvita mind ainuüksi see küsimus kui teoloogi ja usulist inimest, vaid kui vaimuga varustatud inimest. Sest kuhupoole meie iganes vaatame, igal pool on religioosne vaim praegu üldise vaimlise olemisega seotud, igal pool pretenditakse täie õigusega religioonile¹⁾; inimene kui vaimline olevus ei saa veel temast vabaks, — on ju religioon üldise vaimlise olemise otsekohene väljendus. Kuid kuhu, mis suunas kannab meid religioosne rütm? Kust tuleb leida tugevat ühtlust ja kandvat kontsentratsiooni tänapäevases religioossetes probleemáticas, kui need üldse on leiduvad?

2.

Ütleme kõige pealt üldiselt: religioon, nagu empiiriliselt see fenomen esile tuleb, on, või kõigevähemalt arvatakse, et religioon on sõltuvus- ja kokkupuutumisteadvus sellega, mida peetakse viimaseks, tingimusetuks, ülekosmiliseks, absoluutselt oluliseks ilmlises tervikus, universumis, või mis selleks on. Selles teadvu-

---

1) Vaata H. B. Rahamägi artikkel „Ülitähtis küsimus usuteaduses ja usuelus“ „Usutead. ajakirjas“ nr. 1 ja 2, a. 1926, lk. 11—14.

ses võib mitmesugusel viisil nähtavale tulla ärarippuvus, nõue, kartus, aimdus, usk, jõud, vastastikune osadus, ühine olemine¹⁾).

Kui üks Tseiloni saarel asuvaist primitiivsetest suguharudest maa sisse noole viskab ja selle ümber tantse korraldab ja ilma igasuguse refleksioonita seda noolt ennast oma terve olemise keskkohaks ning oma elu ülevalpidajaks või ülevalpidamise vahendiks peab, siis on ta ise vabalt ühe elus tarvilise materiaalse asja oma elu absoluutseks tsentrumiks teinud. Siin on meil tegemist primitiivsete puhtakujulise fetišismiga.

Kui ihu ja hing lahutatakse ja hinged vaimudena selle maailma asjades edasi elada lastakse ja neile ülitähtis osa inimese elus antakse, vaimud on veel aga immanentsed, ainult maaapealsed, siis on meil tegemist animismiga, nagu ta iseäranis primitiivsetes kujudes mitmekesiselt hiinlaste juures nähtavale on tulnud.

Kui Kristus Johannese evangeeliumi järele proklameerib, et Isa ja Poeg on üks, et ainusündinud poeg teeb ainult seda, mida ta näeb isa tegevast, ja inimestele teatab kui tõde, teed ja elu seda, mida igaveselt isalt vastu võtab²⁾ — siis on meil tegemist puhtakujulise ilmutusreligiooniga. Elu absoluutseks tsentrumiks on saanud väljaspool aja ja ruumi piiri, transsubjektiivses ja transkosmilises olemises teotsev isiklik Jumal, absoluutse kõlbluse kandja.

Kui Hegel püüab seda maailma teoreetiliselt mõista, s. o. mõtete süsteemi paigutada; kui ta rõhutab, et kõik tõsiilm on mõistlik ja kõik, mis mõistlik, on tõeliselt olemas; et kõik irratsionaalne saab inimeses ratsionaalseks, et Jumala ja inimese vaim on identsed suurused, Jumal saab inimeseks ja inimene Jumalaks, — siis on see taevassemurdev titanism, inimese vaimu absoluutsustamine, teoreetilise vaimu immanentne idealism paljudele religiooniks, ja koguni religiooni arenemise lõputähiseks; religioon ei ollagi muud kui inimeses teadlikuks saanud vaim, absoluutse vaimu enesevaatlemine inimvaimus³⁾. Ja Hegel ei olla ütelnudki muud kui abstraktselt, puhtais, selgeis mõisteis seda, mis evangeeliumides on piltlikult, konkreetset, mütoloogiliselt juba väljendatud.

Paigutame need inimese teadvuse-avaldused kokkupuutu-

1) Seesama artikkel lk. 17 jj. —

2) Joh. ev. 10, 30; 8, 14. 29; 6, 38; 14, 6. 11 jne.

3) Peale Hegeli „Religionsphilosophie“ tuleb ikka silmas pidada ka tema „Logik“.

mises sellega, mis viimaseks sigimusetuks, oluliseks temale ilmlises tervikus, ühele sirgjoonele, — saame aru, et võib religiooni arenemisest kõnelda primitiivsetest, materialistlistest kontsentratsioonikujudest eneseteadliku mõistuse vaatlemiskõrgusteni.

Sellele joonele võib siis asendada kerge vaevaga igasugust religiooni avalduskuju. — Meie ei puuduta veel küsimust, kas meie kõigeks selleks õigustatud oleme.

Võtame tseilonlase maa sisse visatud oda asemele terve maa, looduse enese ja teeme seda oma elu absoluutseks kesk-kohaks, saame naturalistliku panteismi. — Tihendame animismi, piirates vaimude arvu, nende tegevusringi aga laiendades, saame polüdemonismi rp. polüteismi. — Võtame Kristuselt tema olulise iseärasuse, mida kristlik kirik ikka rõhutanud, jätame alles aga transtsendentsuse, kõlblise olukorra ja selle kandja ilmutamise võimalusega, saame laiendatud messianismi rp. prohvetismi mitmete messiastega kes kõik messiase idee kandjad ja edendajad; saame ristiusu, mille piirita mitmekesisest arenemisest me kõnelda võime. — Paigutame Hegeli mõistuse asemele tunde, laseme inimese tunnet paisuda nõnda, et tema enesesse näib kõik mahutavat, nõnda et inimese isiku, tema mina ja maailma olu ja olemise vahel kõik piirid voogavas sügavas, osalt teadvusetus tundemeres kaovad — saame identiteedimüstika. Ka niisuguses tundetõusus elada ju inimene läbi, et: — mina olen Jumal ja Jumal on mina.

3.

Kuid on kord mõned religiooni või religiooniks arvatavad või selleks proklameeritud tüübid ühisele joonele asetatud; on kord kõnelema hakatud primitiivsest, algelisest, ürgreligiooni kujust ja sellele arenemise teel väljakasvava ja järgneva religiooni ülimast haripunktist, mida inimvaim on suutnud tabada, — siis on küsimus, millest lahti ei saa, järgmine: kas ei võiks ja ei peaks inimvaim üldse selle joonega lõpetama kui lõppstaadiumi jõudnud, äraiganenud suurusega, viimase piiramispunktini väljaviiva teega, ja hoopis uuele tasapinnale ja uuel tasapinnal olevale joonele asuma? Kas ei oleks see arenemise järgmine, uus, kõrgem aste? Kas ei tuleks otsida sealt saabuva religioosse vaimu sisu ja kuju? Või kui mitte — kas ei tule üldse religiooniga lõpparveid pidada? Aga kui ei üks ega teine tõsiasjodega ei ole küllalt kindlustatud — ütlesime ju, et teadus tahab

tänapäev ka oma hüpoteesidele tõsiasjade varal võimalikult raskemat kaalu anda —, kas ei tuleks siis ometigi sealt religioosse vaimu uue kuju saamist otsida, kus ta senini on liikunud ja kus tõesti religioon on oluliselt religioonina, omapärase elementaarse suurusena nähtavale tulnud.

(Järgneb.)

Jumalateenistusekorra uuendamise küsimusi. II.

J. Kõpp.

7.

Senised evangeelse jumalateenistuse uuendamise tegelikud püüded on koondunud üldiselt järgmise kolme juhtmõtte ümber:

a. Enam kunsti jumalateenistusse! Siia kuuluvad peamiselt vanemad liikumised, mis ühenduses Smend'i ja Spitta nimedega: eitatakse jumalateenistuse pedagoogilist otsustarvet, vähemalt valitseva mõttena, rõhutatakse jumalateenistuse pidulikku laadi, mis teostub ilusas vormis; sellepärast tahetakse anda jumalateenistuses vääriline koht usulisele kunstile, eeskätt muusikale, kuid mitte ainult lisanduste ja ehetena, vaid nõnda, et kunsti elemendid orgaaniliselt välja kasvaksid jumalateenistusest kui tervikust. Edasi püütakse liturgiat kujundada rahvalikult, kohandada liturgia vorme ja sõnu muutunud ajavaimule ning anda kogudusele aktiivsem osa jumalateenistuses. Nendele lisatakse uuemal ajal juurde teisedki kunstid ning mitmekesisistatakse jumalateenistust laadi ja kuju poolest: antakse jumalateenistusele eepiline või puhtmuusikalise palvelduse laad, paigutatakse sinna sümboolsed talitused, kasutatakse valgusepilte jne. Mõnigi kord avaldatakse õige romantilisi kalduvusi: kord eelistatakse küünlate küllust, teine kord pea täielist ämarust, pannakse toime protsessioone, võetakse tarvitusele teatraalsed liigutused, pateetiline lüürika jne. Ei jää enam alati mõõduandvaks see, mis ilus, vaid otsitakse tihti seda, mis mõjub ja rahvast kirikusse kokku tõmbab.

b. Enam harduse momente jumalateenistusse! See uuenduste suun on otsekoheses ühenduses eelpool mainitud Otto protestiga liialdatud ratsionalismi vastu evangeelses jumalateenistuses ja taotleb müstilise elemendi sissetoomist ning arendamist Otto püstitatud alustel. Kuna siin algatajateks ja mõju-

vamateks esindajateks Marburgi ülikooli professorid, nimetatakse seda voolu ka Marburgi suunaks. Sellest on eelpool olnud rohkem kõnet, samuti on üksikasjalikumalt kirjeldatud kolmanda suuna avaldusviise, mille juhtsõnaks on

c. ena m objektiivsust kiriku, vaimuliku ameti ja jumalateenistuse käsitluses! See vool, mis väljendub eelpool kirjeldatud „kõrgekiriklikus“ liikumises, tahab vähendada subjektivismi jumalateenistuses ja rohkem aset anda esemetele ning talitustele, mis objektiivselt tõendavad Jumala ligiolemist.

Viimaks olgu mainitud, et praegu iseloomustatud uuendusliikumised tegelikult mitte ei esine täiesti teine teisest eraldatult, vaid jumalateenistuse kujundamisel seisavad silma ees nii siin kui sääl üldiselt samad tarvidused: ilu, harduse, pidulikkuse ja Jumalaga otsekohesemasse kokkupuutumisse astumise toomine jumalateenistusse. Vahed ilmuvad püüete põhjendamisel ning üksikasjalikul teostamisel põhivaadetele vastavalt.

8.

Jumalateenistusekorra uuendamise küsimustele ligemale astudes teeme kõige pealt põhivaated kindlaks.

Evangeelse jumalateenistuse laadi ja kuju üle otsustamisel¹⁾ tuleb lähtuda evangeelse vagaduse keskkohast: inimese õigeks saamisest Jumala armust usu läbi. Selle järele on ka jumalateenistus Jumala tegu. Mitte see, mis meie korda saadame, ei tee meie talituse või teenistuse jumalateenistuseks, vaid see, mis Jumal teeb: Jumal annab meile pattude lunastuse, elu ja õndsuse ja meie võtame vastu usus. Nii on jumalateenistuses tegemist kõige pealt Jumala andmisega. Sellele vastame omalt poolt enese andmisega Jumalale. Nii tõesti, kui meie Jumalalt vastu võtame tema andeid, nii tõesti anname ka seda, mis meil on; selle tõen-

1) V. siin puudutatud küsimuste kohta eriti veel: 1) *Monatschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst*, April-Mai 1927 (Festgabe Julius Smerd zum 10. Mai 1927), eriti A. Allwoh'n'i artikkel: *Die liturgische Bewegung und das reformatorische Verständnis des Christentums*;

2) sama ajakirja 1927 a. jaanuarikuu numbris K. Hanne, *Die liturgische Bewegung in Ostpreussen*.

3) H. Frick und A. Allwoh'n, *Evangelische Liturgie*. Göttingen 1926.

4) K. Knodt, *Die Gestaltung der Abendmahlsfeier*. Göttingen 1927.

5) A. Allwoh'n, *Gottesdienst und Rechtfertigungsglaube*. Göttingen 1926.

duseks ja väljenduseks on uus elu. Jumalateenistus peab tõesti välja viima Jumalale andumisele, mis teostub usu ja lootuse kindlamaks saamises ja tõsisel pühitsusel elus, tegelikus armastuses. Kui jumalateenistuse tagajärjeks ei ole sarnase osaduse uuendamine Jumalaga, siis ei ole tema oma ülesannet mitte täitnud. Jumalateenistus on siis olemas viimaks ikkagi meie, mitte Jumala pärast. Nõnda saab jumalateenistus vagaduse elu keskpunktiks: inimene otsib ja võtab vastu Jumalalt kõige kallima anni, annab Jumalale oma kõige parema osa ning astudes Jumalaga otsekohe-
sesse osadusse tunneb reaalsena osadust teise inimesega. Ammutades sügavamast sisemisest elu hallikast saadakse uue elu kand-
jaiks ning edasiandjaks, kindlamaks uss ja lootuses ning rik-
kamaks armastuses.

Kogudusejumalateenistust võib selle järele küll pidada koguduse vagaduse südameks: temas leiab väljenduse koguduse sisemine usuline vara, temast saab uut toitu koguduse usu-
elu. Siin on koht, kus kogudus tervikuna otsib ja leiab Jumala palet, vastu võttes Jumala kõnet ja ise kõneledes Jumalaga.

On arusaadav, et koguduse jumalateenistus seisab otsekohe-
ses orgaanilises ühenduses koguduse usu-
eluga: ühe tervis on teise jõu hallikas, ühe haigus teise põdemise põhjuseks. Lähedast jumalateenistust ning koguduse usu-
elu kumbagi oma teed, siis muutub jumalateenistus paljaks vormi täitmiseks ning koguduse usu-
elu ei saa temast tarvilikku toitu.

9.

Evangeelse jumalateenistuse kuju üldlaad on orienteeritud kõige pealt Jeesuse Kristuse vaatest jumalateenistusele. Jumalateenistust peetakse vaimus ja tões (Joh. 4, 24; Mark. 2, 23—28 ja parall.), palvetamisel ei ole mitte mõõduandev palvete ja sõnade (sellega ka kombete) hulk ega väline pidulikkus (Matt. 6, 5 jj.), oodatud taevariiki saamisel ei ole otsustajaks mitte välised vagaduse vormid, vaid taevase Isa tahte täitmine (Matt. 7, 21). Jumalateenistus toimub sisemises suhtumises Jumalasse ja Jumala tahte teostamises elus. Sellega võivad harilikud kultusekombed ühes käia või ka vastollu sattuda. Sellest põhivaatest on arusaadav Pauluse juures leiduv väide, et kristlaste mõistlik jumalateenistus väljendub ihude andmises elavaks, pühaks, Jumala meelepäraliseks ohvriks (Rooma r. 12, 1) ning Jakobuse kirja seisukoht, et puhas ja laitmata teenistus Jumala ja Isa ees on: vaeslaste ja

lesknaiste järele vaadata nende viletsuses ning endid maailmast ilma veata pidada (1,27). Muidugi ei tähenda see kõik veel mitte kogudusejumalateenistuse eitamist üldse, ka mitte teatavate liturgiliste talituste kõrvale heitmist, vaid ainult seda, mis kristlase ja Jumala vahekorras olulisem ja tähtsam asi on.

Samal pinnal asub ka Luter, väites, et uskliku inimese terve elu on jumalateenistus ning sellepärast ei ole neile, kes juba on kristlased, tarviski väliseid jumalateenistuse vorme, vaid neil on jumalateenistus vaimus (Deutsche Messe); kristlane võib igapäev, isegi iga tund pidada jumalateenistust, kui ta asetab enese Kristuse sõnade ette ja kinnitab oma usku nende läbi (de captivitate babylonica). Nii on Luterile jumalateenistus täiesti sisemine toiming, mille puhtusele ning olulisele laadile välised talitused võivad saada koguni hädaohhtlikuks. Kirikukord ja liturgia on inimeste seadlus, nad võivad olla, kuid nende pidamine ei ole tarvilik õndsuseks. Oma avaliku esinemise algajal väljendab Luter eelmainitud seisukohta jumalateenistuseküsimuses õige radikaalselt; siiski võib tema juures konstateerida ka teatavat tagasikaldumist katoliiksetesse roobastesse, kui ta leiab, et jumalateenistuse pidamisel on mõtteks muu seas ka Jumala käsu täitmine. Ometi ei ole Luterile jumalateenistuse vormid seaduseks, kultuseküsimus on temale ikkagi vabaduseküsimus usus, mis lahendatakse armastuses kaasinimeste vastu.

Kõige selle põhjal oleks siiski ekslik välja jõuda põhimõttelikult ja tegelikult igasuguse usulise talituse, eriti jumalateenistuse eitamisele või vähemalt liigsekspidamisele. Jumalateenistuse ja teiste usuliste talituste tekkimisel on sügavad põhjused inimese hingeelus: sisemine elu — mõte, tunne, tahe — omab olulise tungi omandada meelelist kuju ning luua osadust, nii üks kui teine teostub ikkagi teatavates vormides, talitustes, esinemistes.

10.

Kuna jumalateenistus on koguduse vagaduse süda, siis on arusaadav, et jumalateenistuse kujundamisel seisab mõõduandval kohal koguduses hoovav usuelu, mitte üksiku isiku või vähema ringkonna maitse ehk tarved. Sellepärast tuleb jumalateenistusekorra uuendamisel ühelt poolt teotseda karske tagasihoidlikusega oma subjektiivsete vaadete maksmapanemisel, teiselt poolt aga on tarvis püüda tabada võimalikult täielikult koguduse vagaduse omapärasust. Õieti on kogudusejumalateenistus looming,

kus antakse kindlam kuju sellele sisemisele usulisele elule, mis koguduses olemas. Selle loomingu saamisel esineb üksik isik või vähem rühm ikkagi koguduse orgaanina, mitte ainult enese pärast ja oma huvides. Edasi tuleb silmas pidada, et vagaduse avalduskujud ning viisid seisavad õige ligidas ühenduses koguduse kui terviku vaimlis-hingelise laadiga ning seisukorraga, muutuvad ühes selle arenemise ja kujunemisega, ning erinevad oma vahel aja ja koha ning elutingimuste piirides. Siit järgneb kohus taotleda jumalateenistuse kohandamist omaaegsetele ning kohalikkudele, vagaduse laadi ja kuju määravatele vaimlis-hingelistele eeldustele. Sellega on põhimõttelikult antud jumalateenistuse vormide muutmise tarve ning võimalus.

11.

Oleme teadlikud selgest ja kindlast vahest evangeelse ning katoliikse jumalateenistuse põhilaadi vahel. Sellest seisukohast ei tohi iialgi unustada, et evangeelne jumalateenistus on oluliselt koguduse-jumalateenistus nii palju kui inimene selles on tegev: kogudus on jumalateenistuse toimepanemisel aktiivne subjekt. See määrab kindlaks jumalateenistusevormide arendamise laadi ja suuna: lubatav ning soovitatav on kõik, mis äratab ja edendab koguduse aktiivsust, kuna selle vastu ei saa anda eluõigust sellele, mis kasvatab koguduse passiivsust. Katsed asetada kogudust tumma pealtvaataja seisukorda ei tähenda sellepärast mitte arenemist evangeelse jumalateenistuse otstarbekohasemaks muutmise suunas. Kuigi koguduse-jumalateenistuses teatavad osad tulevad anda täita üksikuile isikuile või koorile, ei tohi kaduda tunne, et need teotsevad ikkagi koguduse osadena, mitte seistes väljaspool kogudust.

Teiseks peab alati meeles pidama, et evangeelne jumalateenistus oma väljenduses on oluliselt sõnateenistus. Sõna võib ainult siis täita oma ülesannet, kui ta on selge ja arusaadav. Isegi saakramenditalituses kui nähtavas sõnas (verbum visibile) ei saa õigeks pidada toiminguid, mis on koguduse eest ärapeidetud ja ümbritsetud saladuse kattega. Ütleme lühidalt: kõik, mis evangeelses jumalateenistuses räägitakse, peab olema koguduses selgesti kuulda ja arusaadav, kõik, mis seal toimetatakse, peab olema kõigile nähtav ja samuti arusaadav.

Selle kahe põhivaate seisukohast ei saa mitte õnnestanuks pidada jumalateenistuse uuendamise katseid, mis suruvad kogu-

duse rohkem pealtvaataja osasse kui siamaale olnud, eriti mitte sellaste toimingute toomist jumalateenistusse, kus teotseb paar isikut oma vahel, ilma et kogudus võiks ühes käia. Nii tuleb tunnistada ebakohaseks kõik „evangeelsed missad“, millistes liturg ühes lektori või mõne teise abilisega askeldavad tükk aega altari astmete ees, vastastikku rääkides või lauldes, seljaga koguduse poole, ja kogudus uudishimuliku või ükskõikse pealtvaatajana ootab, millal algab järgmine „etendus.“ Sellega on eitav otsus antud näit. 1926 a. kirikupäeva puhul (3. III) Tartu Peetri kirikus korraldatud „õhtuse suurpalvuse“ kohta, rääkimata üldse sellest kui ebaõnnestanud katsest ühte sulatada katoliikset missat ja evangeelset jumalateenistust. Arusaadav, et niisugusel korral jumalateenistus ei saa esineda ühtlase tervikuna, vaid jätab järele ebamäärase ja rahuldamata tunde.

Üldiselt ei tohi unustada, et katoliku kiriku missa on tervik oma ette ja sellasena nauditav või mitte, samuti on ka evangeelne jumalateenistus iseseisev nähtus. Nii üks kui teine kasvab välja omapärasest vagaduse põhilaadist. Sellepärast ei või missa üksikute osade enam-vähem mehaaniline ülevõtmine iialgi anda rahuldavaid tagajärgi evangeelse jumalateenistuse kujundamisel. Muidugi ei ole sellega eitatud vanade, üldkristlikkude liturgiliste varade kasutamine evangeelses jumalateenistuses.

Kolmandaks tuleb silmas pidada, et jumalateenistuse üksikute osade orientatsiooni lähtekohaks on jumalateenistuse kesk- ehk kõrguspunkt. Kui selleks on jutlus, siis peavad selle eel käivad liturgia osad samm-sammult viima eesmärgile ligemale, osavõtjat valmistades jumalateenistuse peamõtte tabamisele ja vastuvõtmisele; samuti peavad jutlusele järgnevad osad edasi arendama äratatud ja liikuma hakanud hingelist seisukorda. Kui liturgia ja jutlus seisavad teine teise kõrval ja eraldatult, nagu võerad, siis on tegemist otsekohese eksimisega põhimõtte vastu. See osa, mis järgneb jutlusele, ei tohi enam olla pikk ega väsitav, veel vähem võib ta viia mõtteid laiali ja eemale jumalateenistuse esimeses osas ettevalmistatud ning jutluses selgema väljenduse saavutanud sisemise Jumala-osaduse realiteedi seisukorrast. Sellest seisukohast tuleb vaadata igasuguste kuulutuste ja teadaannete pääle, välja arvatud otsekoheste hingeheidliste eestpalvete mainimine, kui võera, jumalateenistuse ühtlust rikkuva ja mõju vähendava elemendi pääle, millise kõrvaldamise ning teisale paigutamise küsimus väärt on, et selle üle tõsiselt nõu pee-

takse. Jutlusele ei tohiks õieti enam järgneda midagi muud peale andumise Jumalale palves ja tunnistuses ning õnnistuse vastuvõtmise. Arusaadavalt maksab sama nõue ka nende jumalateenistuste kohta, milliste kõrgustipuks on õhtusöömaaeg. Raskem on seisukord seal, kus jumalateenistusel on õieti kaks keskk kohta ehk kõrgustippu — jutlus ja õhtusöömaaeg. Kuigi jutluse- ja õhtusöömaaja-jumalateenistuse ühendamine on tingitud osalt tegelikkudest oludest, ei saa ometi silmi kinni pigistada nähtuse ees, et sellased jumalateenistused, eriti kui nad venivad õige pikale, usuliselt vähe suudavad jätta ühtlast muljet ning koondata koguduse liikmete sisemist elu ühe reaalse keskmõtte või tunde ümber. Ühtluse seisukohast on soovitatav taotleda, et õhtusöömaajaga ühendatud jumalateenistuse esimene osa, jutlus ühes arvatud, seisaks otsekoheses ühenduses järgneva armulauaga nii sisult kui vormilt (lugemised, laulud, palved), ette valmistades järkjärgult ülesastumisele „Jehoova mäele“.

Kui viimaks eritleda neid eelolusid ja kalduvusi, mis Eesti rahva hingelises ja usulises olemises mõjustavad suhtumist jumalateenistuse ning teiste usuliste talituste kujusse ja vormidesse, siis võib küll konstateerida, et eestlane üldiselt hindab jumalateenistuses ühelt poolt rahulikku asjalikkust ja kainet lihtsust ühenduses otsekohese südamlikkuse ja isikliku värvinguga, teiselt poolt võimalust jumalateenistusest aktiivselt osa võtta. Siia juure asub ka teatav tarve müstilise elemendi järele, kuid seegi rahuldub rohkem vaikse, sentimentaalsusele kalduva usuilma saladuste nautimisega kui rahutu mitmekesisuse ning masendava suurepäralikkuse taotlemisega ja teostamisega. Kirjususe esinemistes ja värvides leiab muidugi ka teatavat poolehoidu, äratav korraldus, ei suuda ometi vangistada suuremaid hulka, vähemalt mitte kõita kestvamalt. Aktiivsuse tarve ja nõue aga juurdub nii sügaval, et seda on tulnud arvestada ja rahuldada isegi seal, kus koguduse kaastegevus jumalateenistuses muidu mitte ei ole ette nähtud.

12.

Jumalateenistuse üldlaadi ja kuju põhjalikum muutmine ja uuendamine ei ole meil praegu mitte teostatav, kuna selleks puuduvad tarvilikud eeldused: intensiivne, selgekujuline usuelu ning evangeelses mõttes vaba vaade sisu ja kuju vahekorrale laiemates hulkades. Aegadel, mil viibitakse kriisi seisukorras,

ilma et oleks juba tunda kindlama suuna poole kaldumist, ei ole mõeldav loomisetöö, mis peab välja kasvama kogu usulise tunde ja tahte innukast koondumisest ühele keskmõttele, vaid tuleb loomulikult leppida enam-vähem juhuslist laadi katsetamistega, mis, tõsi küll, võivad ette valmistada jäädavama väärtusega loomingu saabumist. Ometi tahaksin tähendada mõnele juhtmõttele ja asjaolule, milliste õigel hindamisel võiks olla tunduv mõju meie evangeelse jumalateenistuse arenemisse soovitava täielikkuse sihis. Puudutan siinkohal ainult liturgia osa.

Kõige pealt on mõeldav meie jumalateenistuse edasiarendamine koguduse tegeliku osavõtu laiendamise suunas. Selles mõttes tuleks anda rohkem maad koguduse laulule, muutes jumalateenistuse esimene osa, mis tundub liiga kainenena ja õredana, rikkalikumaks laulude ja lektatsioonide juurdelisamise läbi; analoogiad leiduvad praegu jõuluõhtul, Suurel Reedel, surnuaia pühal ja teistel juhusel peetavates liturgiateenistustes, millised on õieti armastatud, kuid vististi mitte ainult vastava jumalateenistuse erilise sisu pärast¹⁾. Samuti tuleks praeguste, suuremalt osalt lühikeste vastulaulude asemele, mis lõpevad enne kui neid õieti saab laulmahi hakata ja sellepärast ei suuda sisemiselt kaasa tõmmata, tarvitusele võtta pikemad, mis sisuliselt enam ütleavad ja suudavad rohkem mõjustada koguduse sisemist elu. Sellest seisukohast tuleb kahtlemata kõrgemalt hinnata lühikest laulusalmi kui puudulikku vastulaulu. Üldiselt võiksim küll loota, et mida enam suudetakse kogudust ennast rakendada jumalateenistuse pidamisel, seda enam luuakse teatavad, muidugi mitte ainsad, eeldused jumalateenistuse muutumisele elavamaks teenistuseks. Võimalused selleks on olemas. Sellega ühenduses kerkib teravalt üles koguduse laulu harimise ja edendamise küsimus. Kahtlemata on selles asjas olemas tagurpidimine. Siin on selge, et ei jätku ainult sellest, mis tehakse koolis ning leeris ja omandatakse jumalateenistusel käies, vaid on tarvis teha süstemaatilist kirikulaulu kätteõpetamise tööd. Ei ole ka sellest küllalt, et seda tehakse ainult kirikus pärast jumalateenistust, see peaks muidugi ka sündima, selle kõrval tuleb aga ka kasutada võimalusi viia laulu koguduseliikmetele ligemale, kogudes viimaseid selleks teataval ajal kokku vähemates ringides, eriti maal; siin leiduks üks õige tänulik ülesanne köstriametile.

1) Näited selle kohta muu seas v. Lic. theol. F. Stumpf, Liturgische Wechselgespräche, Göttingen 1927.

Teine juhtmõte, mis teostatav, on mitmekesiduse toomine jumalateenistuse laadi. Mõtlen peale omapäraste jumalateenistuste iseäralistel pühadel veel erijumalateenistuste korraldamist koguduses leiduvatele rühmadele, vanadusele ja eluseisule vastavalt: nagu on lastejumalateenistused, nii võiks olla iseäralised noorte- ja vanade, abielurahva, leskede j. t. jumalateenistused, kohandatud loomulikult asjaomaste rühmade eritarvidustele ja eeldustele. Selle läbi omandaksid teatavad jumalateenistused enam isiklikku värvi ja suudaksid otsekohesemalt puudutada suuremat koguduse liikmete hulka. Muidugi saaks sellaseid erijumalateenistusi pidada ainult aeg-ajalt, kuid ikkagi tuleks siin kinni pidada teatavast järjekindlusest, sest ka harjumusel on oma kasvatav tähendus. Ekslik oleks nende jumalateenistuste vastu olla ehk ainult sellepärast, et neid juba teisel (Vennaste koguduses) praktiseeritakse.

Õige palju kõneldakse uuenduste nõudmiste puhul vaikimise momendi toomisest evangeelsesse jumalateenistusse. Kahtlemata võivad sarnased silmapilgud kaasa aidata hardusetunde arenemisele ja kasvamisele, võimaldades endassekoondumist ja süvenemist. Vastuvõtmatu aga on mõte, et sel lastel momentidel Jumal erilisel ligi on, reaalsemalt kui muidu, sest terve jumalateenistus toimub ju tähe all „ligidal on Jumal“, ning ei ole põhjendatud katse siduda seda ligiolekut iseäraliste silmapilkude külge, millised käte jõuavad inimeste poolt kindlaks määratud ajal ja kujul. Vaikimise momendi tähendust leiaksime selles, et inimesele võimalus antakse Jumala ligiolekut elavamalt tunda ning temaga isiklikumalt kokku puutuda ja kõnelda, kui see seal võib sündida, kus üks talitus järgneb teisele (võrdle selle kohta Matt. 6, 6.). Kõige selle põhjal on vaikimise silmapilgule sündsamaks kohaks aeg pärast jutlust või enne suurt palvet, misjuures orel vastava õige vaikse mänguga võiks harduse tunnete elustamiseks kaasa aidata. Kahjuks ei hinnata pea sugugi mitte võimalust jumalateenistuse lõpul vaikselt kirikusse jääda, vaid hakatakse viimase laulu lõppedes rüsinale ukse poole tungima, ilma et oreli lõppmängu ära kuulataks. Kas ei oleks kohane selleski väikeses asjas kasvatavalt mõjuda vastavate seletustega kirikus ja leeris?

Mis puutub kunstide kasutamist jumalateenistuses, siis jääb meil nähtavasti kauemaks ajaks ainult unistuseks seisukord, mil kõigis kirikutes orelist on võimalik kuulda sarnast mängu, mis

mitte ainult ei toeta koguduse laulu vaid tõsiselt kaasa aitab hardusemomentide loomiseks. Kuid selle poole püüda tuleb igal pool, kus selleks vähegi võimalusi leidub; arusaadavalt on linna-kogudused selles suhtes palju paremas seisukorras kui maakogudused. Kindlasti on teostatav laulukoori ellukutsumine igas koguduses. Praegu, kus igal pool jõudsalt kasvab nende noorte inimeste arv, kes rohkem koolis käinud, ei tohiks kirikulgi mitte ülesäämata raskusi olla kindla koori kasutamiseks jumalateenistuses. Kui kirikukoor paljudes kogudustes siiski veel koguni tundmata või vähemalt ainult juhuslik nähtus on, siis annab see tunnistust paljudel kordadel vastavate isikute ja kiriku-orgaanide ükskõiksusest või koguni tuimusest. Elatakse edasi, nagu varem on elatud ja ei otsita võimalusi, et kohaneda aja nõuetele asja pärast. Laulukoori ülesandeks on muidugi kõige pealt kohaste vahepalade abil kaasa aidata jumalateenistuse kaunistamiseks ja ülendamiseks, mis peaks sagedamini sündima ka harilikudel pühapäevadel, sest ka neil kirikusse koguvale kogudusele võib ja tuleb pakkuda ilusamat, mitte ainult peamiselt neile, kes kord või paar aastas sinna tulevad. Edasi võib koorile anda täita otsekoheseid ülesandeid liturgias, misjuures küll tuleb hoiduda selle eest, et koor ei astuks koguduse asemele ja nõnda ei halvataks koguduse aktiivsust jumalateenistuses. Nagu näitavad eeskujud, on täiesti võimalik koorile anda sarnane osa, mis ei riku jumalateenistuse evangeelset laadi. Tarbe korral võib koori või kooriliikmeid rakendada koguduse laulu juhtimisele umbes sel kujul, nagu võis näha Stokholmis, kus 4—5 isikut üleval orelikoorigil asudes tunduva rõhu ning mõjuga ühiselt lauldes esinesid koguduse laulu toetava ja juhtiva tegurina. Muusika toomist jumalateenistusse suuremal määral on viimasel ajal mitmel pool püütud teostada n. n. kontsert-jumalateenistuste kaudu. Sellekohaste katsete positiivseks küljeks tuleb kahtlemata pidada kunsti suuremal määral ärakasutamist jumalateenistuses, praegusel korral laulu ja muusika näol. Selle juures on aga küll vajalik teadlik olla sellest, et ainult tõesti hea muusika ja laul suudavad täita oma ülesannet, kuna harilik igapäevane mäng ja juba hästi tuntud vaevaline laulude paljas äralaulmine hääle algatusele ennem kahjuks kui kasuks on. Samuti tuleb silmas pidada, et jumalateenistusel on ikkagi oma omapärane mõte ja ülesanne, mille teenistuses seisavad tema üksikud osad; nii ei tohi kontsert mitte jumalateenistust ära neelata ega varjata. Selles mõttes on

tähtis olla valvel, et jumalateenistust mitte laiali ei rebitaks mitmeks enam-vähem iseseisvaks osaks, milliseid teine teisega ühendavad ainult vormilikud sidemed; üksikud osad seisku ikka orgaaniliselt sisulises ja vormilikus ühenduses jumalateenistuse keskmõttega.

Viimaks on küsitav, kas sarnases „kontsert-jumalateenistuses“ (nimi oleks vaieldav!) üldse aset anda jutlusele, mis teatavasti sugugi mitte alati ei suuda tõusta kunstisaavutuse kõrgusele ei sisult ega vormilt. Suurem rõhk langeks küll objektiivse sõna ettekandmisele nii Pühast kirjast kui kiriku rikkalikust usulise kirjanduse varaaidast. Kui jutlust peetakse, siis peaks see olema peamiselt deklaratiivset laadi, koondatud usuliste mõtete ja tunnete väljendus, vähem küll kirjasõna selektamine vastavate manitsuste või koguni annetamisele üleskutsumisega jne. Õigem on siisuguses jumalateenistuses piirduda liturgilise osa rikastamisega ja mitmekesistamisega.

Ilunõuete rahuldamisest jumalateenistuses kõneledes ei saa olla puudutamata üht õige lihtsat kuid ometi mitte päris vähese tähendusega asjaolu: meie kirikud jätavad veel tihti õudselt troostita mulje oma sisemusega, on nii vähe kodused. Viimasel ajal on mõneski kohas remontide abil seisukorda tuntavalt parandatud, seda tuleks aga küll teha igal pool. Peale vanaduse jälgede — mustus, tolm, primitiivsed pingid, kolletanud aknaklaasid jne. — kõrvaldamise on võimalik õige lihtsate abinõudega teha kirikut elavamaks ja kodusemaks. Nimetan siin eriti lillede toomist kirikusse jumalateenistuseks. Astusin kord väiksesse katoliku kirikusse, sääl üllatas mind lillede rohkus, mis leidusid mitmel pool altaris ja pühurite kujude ees nii pottides kasvamas kui ka vaasides. Meilgi on täiesti võimalik kevadest kuni hilissügiseni küllalt asetada lilli ja õisi kirikusse, mis juures asja korraldamiseks võib mobiliseerida asjast huvitatud koguduse liikmeid, eriti nooremaid, rühmituste kaupa. Talvelgi ei tohiks puududa haljad oksad — elupuu, teatavat seltsi männide ja kuuskede oksad j. t. —, mis juures küll tuleksid kõrvaldada igasugused kunstlikud lilled, pealegi kui need on väga primitiivsed ja maitsetud.

*   *

Käesolevas kirjutises on puudutatud mõndagi, mis täiesti tuttav, vähemalt usuteadlastele, ja kohati tarvituselgi. Seda on

tehtud teadlikult, sest kogemused näitavad, et see sugugi ei ole ilma asjata: teadmisest teostamiseni, isegi tahteimpulsi tekkimiseni on sagedasti õige pikk samm. Huvitust äratada jumala-teenistuse korra edasiarendamise küsimuste ja vastavate liikumiste vastu, tõuget anda nendesse süvenemiseks ning viimaks võimaluste kasutamiseks meiegi kirikus, et evangeelne jumala-teenistus ikka paremini suudaks täita oma ülesannet — see on nende ridade ülesanne. Rohkem tegelist laadi üksikküsimuste juure loodan edaspidi sündsäl juhusel veel tagasi tulla.

August Hermann Francke' mõjud meie maal.

O. Schild.

(Järg 1.)

Von denen angeführten miserablen Umständen rühret es auch her, daß ein Exemplar noch 1 thlr 3 gr., der Band aber 9 gr. also zusammen über 1½ thlr leicht Geld zu stehen kommt, welches denen armen Bauren blut sauer wird zu zahlen, daher wol viele an sich halten müssen. So ist der Verlag auch so sehr klein, etwa von 400 Exemplarien. So viel kan ich zum Preise Gottes mit beyfügen, daß, da ich endlich eine Schule unter den Bauren zu wege gebracht, ich befinde, daß fähige Köpfe unter ihnen sind, welche in kurzer Zeit haben lesen lernen, und die biblischen Historien wohl gefaßet, allein es ist noch lauter schwach Werck, wie denn das gute immer einen geringen Anfang hat, und solte es zuerst auch nur als ein Senforn groß scheinen. Mit dieser Schule ging es also zu: 1.) war der Anfang von 3 oder 4 Kindern, der Rüstler, welcher Informator zugleich seyn mußte, aber war liederlich, also, daß man ihm nach 2-en Jahren Abschied geben mußte, da fügte sich 2.) daß man einen andern bekam, der eine wahre furcht Gottes vormals bezeuget hatte. Dieser war eben nach Narva gereiset, mußte aber durch eine gewisse Hinderniß zurücke kommen, da ich dann ihn vocirte, welche vocation er auch willig annahm, ungeachtet viele ihm verüblen wollen, daß er von einem Artillerie Bedienten sich zum Rüstler und Schulmeister erniedriget hätte. Weil nun keine Gebäude vorhanden, so machten die Herren Vorsteher dazu einige Anstalt, konten aber kaum in 1½ Jahren zum Zweck kommen, weil die Eingepfarrten meistens wenig hand anlegen wolten. Ein nach seiner Erkenntniß christlicher Bauer gab aus seinem Walde so viel Balcken, daß es unter Dach konte gebracht werden. Das übrige ließ ich selbst anführen. Den Winter darauf erstreckte sich die Zahl der Bauerkinder gegen 50 zu, dieses Jahr sind nur 40 gewesen. 3.) Gegen Martini kommen die Kinder her,

und bleiben Tag und Nacht hier bis Ostern, da sie zur Hausarbeit nach Haus gefordert werden. Die Eltern bringen ihnen wöchentlich ihren Unterhalt. Einige Bauren haben auch noch dazu die Arbeit am Hofe prästiret, und haben gerne den Nutzen in ihrer miserablen Oeconomie versäümet, nur daß die Kinder zur Schule gehalten werden möchten.

Einige unter den alten Bauren bezeigen auch eine rechte Sorgfalt für ihre Seelen, daher sie auch noch wohl in ihrem Alter lesen lernen. Allein wie gehts? Will man ihnen ein Wort zum Besten reden, und sich ihrer annehmen, so läßt die Herrschaft ihre Rachgier gegen die armen aus. Doch Gott wird uns Weisheit und solchen armen Seelen Geduld geben. Doch gibts auch einige gute Herren, welche die ihrigen mit Ernst zur Schule halten.

So viel habe kürzlich Ew. HochEhrl. gehorsamst referiren wollen; ich weiß wohl, daß dieser mein Bericht gar kurz und insufficient ist, doch bin ich erbötig, dafern ein mehrers verlangt werden mögte, solches nach Möglichkeit zu communiciren. Wie wir nun am meisten der Fürbitte unseres Heylandes zu unserm und der armen Zuhörer Heil benöthiget, so wird es demselben nicht weniger gefallen, wenn wir Ew. HochEhrl. und alle um den Schaden Josephs bekümmerten Herzen um ihre Vorbitte ersuchen. Der allmächtige Gott helfe uns durch alle innerliche und äußerliche Hindernisse hindurch, und thue an unsern Seelen große Barmherzigkeit, in denen bevorstehenden Gerichten fest an seiner Liebe zu halten, und seine Hirten Sorge für uns und unsere arme Ehstnische Bauren zu gewarten. Womit Se HochEhrl. Gottes gnädigem Schutz ergebend nach dienstlichem Gruß an alle werthe membra der löblichen Societæt de propaganda fide, verbleibe

Er. HochEhrl.

dienstwilliger Diener

Heinrich Gutsclaff

Prediger zu Goldenbeck in der Wyck als einem Theil Ehstlandes.

Goldenbeck

1716. d. 17. April.

(Hauptbibliothek des Waisenhauses, C 35.)

30./IV. 1719 kirjutab Heinrich Gutsclaff Kullamaalt oma sõbrale stud. theol. Henry Milde'le Hallesse.

Ta räägib „vaeste orjade“ õpetamisest Kullamaal. Tema on hakanud lapsi 1 korra asemel 3 rp. 4 korda õppusele kutsuma, täiskasvanud noortsugu 3 korda. 2 esimest korda kestab õpetus 3 nädalat, kolmas kord 4 nädalat, kui tarvis, kutsub veel IV korraks.

Inimesed on hakanud vahet tegema „ue ning vanna õppetusse vahhel“. Uus õpetus on see, kui lapsed ja pere 10—13—15

nädalat õppusele võetakse ja kui õpetatakse katekismust seletusega ja arusaamisega. See viis olla juba häid tagajärgi annud.

Ka naised, kel juba lapsed, olla lugemise ära õppinud ja lapsed olla himukad lugema õppima. Tema (praegune) köster olla heaks abiks ja annab oma kogemuste põhjal tunnistust tõelikust ristiusust. Tal olla nüüd tarvis tublit inimest kabeli jaoks, sest et senine kaplaan s. o. köster-koolmeister mujale läheb. Õpetaja käib seal harilikult ainult 4 korda aastas. Vaheaegadel peab kaplaan katekiseerima ja pühapäeviti hinge-ehitavalt Jumala sõna ette kandma, enamasti ehk enam katekiseerival viisil (catechizando). Eesti keele võiks ta 1 aastaga kaunikesti ära õppida (ziemlich fertig erlernen). Ta palub sõpra kohast isikut kuulata ja siis Francke otsust pärida, kellele ta selle väikse asja pärast ei taha ilmaaegu kirjutada.

Puhta õpetuse eest sõdijate poolt vastuseismist tunda sai Rootsi valitsuseaja lõpul näit. ka endine Halle kasvandik Christian Gotthold Neuhäusen, Riist pärit, kes 1699 Pädagogiumi astus ja seal 3 a. õppis; siis astus ta ülikooli Halles (2 a.). Tema Liivimaalt kirjutatud kirjust on 3 kirja Berliinis säilinud 1722. aastast (Kapsel 28).

Mayer'i algatuse põhjal antud kuningliku patendi alusel kimbutati, kirjutab ta, neid, kes õiget vagadust nõudsid ja eriti kes Halle ülikoolist tulid (*Academici Hallenses*). Neuhäusen oli lubaduse annud, et tema kunagi koguduse hingehoiu kohusid oma peale ei võta, loobudes vaimulikust ametist, kuna ta abiellumise läbi keskpärase pantmõisa omale sai.

Kui aga 1710. a. katku ja sõja tagajärjel õpetajatest suur puudus tuli, lubas ta vastavate ettepanekute puhul ajutiselt õpetaja kohusid oma peale võtta, laskis ennast ordineerida ja Võnnu linnas introductseerida (1711—1713). Kuna ta 2 aasta jooksul koguduses soovitud tagajärgi, nimelt „sõnakuulmist tõe“, ei näinud, läks ta Volmari koguduse peale, kelle õpetaja Michael Klembken 1704 vangi oli viidud. Ta mõtles siia jääda nii kauaks, kuni Klembken tagasi tuleb. Alles pärast Uusikaupungi rahulepingu sõlmimist võis õp. Klembken tagasi tulla. Üks osa kogudust ei tahtnud Neuhausen'i ära lasta, kes nüüd minna tahtis. Mõnesuguste arupidamiste ja läbirääkimiste järele jõuti otsusele, et õp. Klembken teise koguduse peale (Wolfahrt) läheb ja ühtlasi praostiks saab, kuna Neuhausen Volmari jääb. Ta tahab selle summa, mis Volmari koht enam sisse annab, kui Klembke oma,

temale juure maksta. Ühtlasi seab ta oma jäämise tingimiseks, et tal lootust peaks olema koguduses „tõelikku hinge-ehitust“ saavutada ja „sõnakuulmist tõele“. Nii jääb ta Volmari (1713—1735).

Kõike seda kirjeldab ta oma kirjades, tänab Halle professorisid omal ajal saadud äratuse ja õpetuse eest ja palub temale saata Hallest 2 usuteaduse üliõpilast, „kes tõe sees käivad ja võimelised on ka teisi õpetama, kellel sedamööda puudus ei ole pühitsuse, ei ka korralduse andidest ja kes hea eluviisiga Kristuse õpetust kaunistavad“ (die in der Wahrheit wandeln und tüchtig sind auch andere zu lehren, als solche, denen es so an *donis sanctificantibus* als *administrantibus* nicht fehlet und die durch eine gute Conduite die Lehre Christi zieren).

Kui ta niisugused kandidaadid saab, võib ta vähehaaval tagasitõmbuda, kuna ühest kandidaadist tema järeltulija saab Volmaris (või Wolfahrt'is, kui Klembken peaks temast kauemini ametisse jääma ja pärast teda Volmari tagasi tulema), teine kandidaat võiks esmalt noortsugu õpetada, kuni ka tema vististi koha leiaks, kuna õpetajatest puudus on.

Ta saadab kummagile 2 riigitaalrit reisirahaks, ei saa tulijaid, jääb see raha noorele Heyder'ile, keda tema vaestelaste varjupaika tahaks paigutada, kes aga kaupmeheks tahab saada (Kangerhoff, d. 25 Julii st :v: 1722).

Temale saadeti 8./VII. 1723 2 kandidaati: Hövel ja Sprekelsen. Tobias Sprekelsen jäi esiteks Volmari, siis aga sai Roopa õpetajaks 1727—1765, kuna Hövel pärast Hargla koguduse õpetajaks oli, nagu sellest pärast jutt saab olema.

Neuhausen'ile oli pärastpoole suureks toeks Volmari mõisa proua v. Hallart, kes aitas rahvakoole asutada, muretses lastele ülespidamist ja koolmeistritele tasu, annetas lastele ja vanematele raamatuid jne.

Paol oli Põhjasõja ajal Pilistvere õpetaja (*Pillistferiensium apud Oberpalenses Pastor Exul*) Johan Daniel v. Berthold (1689—1710), kes 29./VI. 1707. a. Tallinnast pagulasena (*Pastor Exul*) kirjutas (Hauptbibliothek). Ta on 4 a. paol olnud. Ta tahab üht poega Halle saata. Sel üldisel lagunemise ajal on veel koht ilmas, nimelt Halle ülikool, kuhu Jumal oma pühad tööriistad on ametisse seadnud. Ta ei saa oma pojale enam ühes anda kui 50 riigitaalrit.

Ta loodab, et Jumal tema poega maha ei jäta. Kui Jumal tema omale sulaseks on valinud, kes siin pärast tema kiriku

ehitusele mõne kivikese peab juure lisama, siis valmistab ta teda ja teeb kõlbuliseks oma teenistuseks oma ettenägevust (providence) mööda.

Olgu tähendatud, et U. T.'i käsikirjalise tõlke revideerijate hulgas oli ka J. v. Berthold. Ta suri 1710 katku kätte.

Kihelkonnast Saaremaal (Pastorath Kilekon) kirjutab A. H. Francke'le 17. mail 1712 õp. David Johannes Rahr (*Pastor in Oeselia apud Kilekonnenses*)¹⁾. Sellest kirjast selgub, et Francke traktaadid ja kuuldused tema asutustest siin mõju avaldavad ja lapsi ka Saaremaalt Hallesse saadetakse ja saata soovitatakse²⁾. Kiri (Kapsel 28) käib järgmiselt:

HochwohlEhrwürdiger, Hochachtbarer und
Hochgelahrter Herr Profefſor
Inſonders in Apo HochgeLiebter Vater.

Es ſind jezt bey nahe 14 Jahren, da ich des Herrn Profefſoris
Tractätgen von der Wieder Geburt, ſo von einem bekehrten Juden in

1) Ta oli Kihelkonnal õpetajaks 1710—1753, olles pärast ka konsistooriumi assessoriks.

2) Tobolskisse vangi viidud rootsi ohvitserid (tegevaim neist oli Curt Friedrich von Wreech) kirjutasid 20. juunil 1713 Tobolskist A. H. Francke'le. Nad jutustavad, et nad on arusaamisele oma senisest pimestatud seisukorrast jõudnud, kus nad oma ilmalikkuses julged olid Kristuse teene küllalduse suhtes, kuni Jumal Francke raamatute läbi neid pööras ja nad kahetsuse- ja patustpööramiseheitlusse sattusid. Francke vastas 25./XI. 1713 ja võimaldas ja vahendas ka kirjavahetust Wreech'i abikaasaga, saatis ka rahalist toetust ja raamatuid peasjalikult Moskva õp. Roloff'i kaudu. Kapten Wreech asutas siin vaestelaste kooli rootsi vangide laste jaoks ja katsus õpetust Halle koolikorra järele korraldada; koolihoone põles aga maha, ja oli ikka abi tarvis. Pärast vangist vabanemist jäi ühendus Francke ja Hallega alles (v. Kapsel 29). Wreech ardis 1725 välja raamatu sellekohase kirjeldusega möödasaadetud elust Siberis: „Wahrhafte und umständliche Historie von denen Schwedischen Gefangenen in Russland und Siberien...“, mille järele Cramer, m. t. II, lk. 181 jj. lugusid refereerib.

1720. 21/III kirjutab (v. Hauptbibliothek A 116, p. 161—163) Johann Friedrich Bähr A. H. Francke'le ladina keeles Ukrainast. Ta oli enne sojaväelane; A. H. Francke jutluste ja traktaatide mõjul astus ta sõjaväeteenistusest välja, et vagale elule anduda.

1724. 30/III kirjutab Demetri j Mirowicz Tobolskist A. H. Francke'le keda ta nimetab „oma armsamaks isaks“. Muu seas jutustab ta, et teda on seotuna Tumini kiriku viidud ja on löökidega tahetud sundida piltide ees põlvitama, ta olla aga elavale Jumalale Loojale au andnud ja mitte tummale kullale, hõbedale või puule (Kapsel 29).

Riga Namens Bock bekommen, gelesen, und dadurch dermaßen erwecket worden, daß ich anfieng meine natürliche Blindheit zu erkennen, und darauff auch durch wahre ernstliche Buße die Erlösung von allen Finsternissen und derselben Wercken in Xpo als unserm Gott zu suchen. Da nun durch des Herrn Professoris Tractätgen dermaßen gerühret worden, so habe jedesmahl eine grose Liebe zu alle, die Xpum kennen, und in specie zu des H. Professoris hochwerthe Persohn getragen; auch in meinen Studenten Jahren oft gewünschet nur einmahl den Herrn Professorem zusprechen. Weil es aber nicht Gottes Schickung gewesen, daß ich nach Halle kommen muste; So habe mich doch allemahl sehr gefreuet, wenn mir etwas von der Hällischen ungemeine Aufmunterung zur Gottseeligkeit, als auch von den schönen Anstalten zur Aufferziehung der Jugend zu Ohren gekommen; daher auch viele, so viel als gekont, ihre Kinder nach Halle zu schicken gerathen. Und da nun vor dismahl auch den H. Majoren von Wettberg dahin vermocht, daß Er seinen einzigen Sohn, als welcher etwas mehr dann 2 Jahren unter meiner aufficht gestanden nach Halle gesandt, als habe [nicht] allein es mir vor eine freude geachtet an den H. Prof. zu schreiben, sondern es ist auch mein höchliches Bitten, mein hochgeliebter H. Professor wolle die Liebe haben, und den jungen Herrn von Wettberg in ihrem wohleingerichtetem Poedagogio aufnehmen; und Ihn in allen denen Wißensschaffen, so da einem jungen von Adel anständiglich unterrichten laßen. Zu der Wahrn Gottseeligkeit hat Er eine Neigung, wie Er denn schon vieles erkennet, auch der Züchtigenden Gnade Gottes sich würcklich unterwirfft, und durch ihre schöne auffmunterungen in dem schon angefangenem guten zuzunehmen sich eine freude machen wird. Der hochgedachten Eltern Ihr verlangen ist, daß Er nebst anführung zur Pietät in Latinis und Mathematicis insonderheit möchte instruiert werden.

Da dann Ihr inniges Bitten ist, daß mein Hochgeliebter H. Professor wolle ein wachsamß Auge auff Ihn haben und was Sie erkennen werden, das zu seines leiblichen als auch geistlichen Bestes gereichen möchte, möglichster maßen veranstalten.

Und weil wir des H. Professoris Tractätgen, so Er von dem Hällischen Poedagogio und den Unkosten, so da auffgehn, schon längst ausgegeben, nicht an diesem abgelegenen Orte habhafft werden können, als bitte gehorsamst, mein Hochgeliebter H. Professor wolle die Unkosten mit der nechsten Post specificiren, damit der H. Major seinen Sohn den jungen Wettberg bey gegenwärtigen conjuncturen mit genungsamem Wechselln zeitlich versehen könne.

Ich zweiffle desto weniger an meines hochgeliebten H. Professoris willfährigkeit, jemehr ich versichert bin, daß des H. Professoris einzige Sorgen sey, aller Menschen Leibes als Seelen Heyl zu befördern.

Womit alsdann nach herzlichem Grus an allen freunden Gottes den

H. Professorem nebst dero Ee liebste und sämptlichen Hochwerthen Angehörigen Gottes Liebe empfehle

Verharrende

Des HochwohlEhrwürdigen H. Professoris und
in Xpo hochgeliebten Vaters

Gehorsamer David Johannes Nahr

Pastor in Deselia apud Rilekonnenses.

Pastorat Rilekon

d. 17 Maij 1712.

P. S. Es ist auch des Sinnes mein H. Schwager der H. Capitain Rose, daß Er seinen Sohn, welcher jeso in Danzig frequentiret nach Halle unter meines H. Professoris Aufficht schicken wolle und ich dahero, weil Er noch Zur Zeit in Literis keine sonderl. profectus hat, vernehmen solle, ob demselben am besten gerathen were in dem Waisenhaus oder in dem Poedagogio zu frequentiren, und was für Unkosten gefordert werden? Und so baldt Er Nachricht hievon erhalten, so wolle Er alsosort die Anstalt machen, daß Er sich von Danzig nach Halle begeben sole.

Bitte dannenhero inständigst der liebe H. Professor geliebe mit ehesten von allen die Nachricht mir zu ertheilen, auff daß man sich zeitig noch in diesem Sommer dazu schicken könne.

(Preußische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung,
Nachlass A. H. Francke, Kapsel 28.)

Sama õpetaja (*Pastor apud Kihhelkonnenses*) kirjutab veel 29. mail 1716 (Kihhelkon auff der Insul Ösel). Ta palub ühe vaeselapse eest, kas teda vaestelaste varjupaika Hallesse paigutada võiks. Poisi onupoeg mõisarentnik Georg Henrich Lippe lubab tema eest aastas 40—50 riigitaalrit maksta lasta (Kapsel 28).

30./I. 1713 kirjutab juba eespool mainitud Johannes Christophorus Gutsclaff proua Mag. Salemannius'e poja pärast, keda palutakse vaestelaste varjupaika vastu võtta (Hauptbibliothek).

Halle kasvandiku Harju-Jaani õpetaja (1711—1742) ja pärastise Tallinna linna superdendi (1742—1764) Heinrich Christoph Wrede kirju on säilinud Berliinis (Kapslis 28 on 9 kirja ja 1 lisandus, 1717. aastast alates). Nende kirjade peasisuks on vaestelaste varjupaik ja kool Albu mõisas (Alp), mille asutas parun ja maanõunik Nieroth a. 1717 (Halle asutuselt äratust ja eeskuju võttes), kuhu vaeseid lapsi vastu pidi võetama ja neile õpetust jagatama; asutuse ülespidamist pidid tema mõisad: Albu,

Seidla, Kaalepi, Kukewere (Alp, Seydel, Kaulep, Kukkefer) võimaldama. Kuni Albus ehitati ja korda seati vastavad ruumid, peeti kooli Seidlas, 1719. a. algul viidi asutus üle Albu, kus saksa poeglapsi oli 21. Eesti lastele olid antud 1717 kooliruumid kiriku juures $\frac{1}{2}$ miili Albult, eesti poeglapsi oli sel ajal 28. Oli kavatsatud, et päris vaesedlapsed ei maksa midagi ja kõik on neil prii (ülespidamine, riided, kool); teised maksavad oma majandusliku seisukorra järele 10—30 riigitaalrit aastas.

Asutaja ise määrab direktori, kes siis asutust korraldab.

Direktori kohuseid pidi täitma Harju-Jaani õpetaja Wrede, kuigi asutus oli Madise kihelkonnas, kelle õpetaja aga sellest tööst suurt ei hoolivat (õp. Wrede kirja järele 19 veebr. 1719). Õp. Wrede püüab nüüd Hallest 2 vaga ja tublit informaatorit saada, kes oleks „tõelikud Kristuse järelkäijad ja niisugustena õpetaks lastele selles varjupaigas ristiusk ja ladinakeelt ja mis siia veel kuulub, umbes nii nagu Halle „Pädagogium'is“ seda tehakse, niisamuti rehkendust ja kirjutust“ (Kiri Tallinnast $\frac{2}{13}$ sept. 1717). Kuni tellitud isikud päralt jõuavad, palus Wrede üht sõpra Tallinnast informaatoriks, kes aga ära ütles, niisamuti ütles ära ka endise Pärnu ülikooli professor H. Palmroot.

15./XII. 1723 kirjutab Wrede, et ta kavatseb tuleval kevaldel 2 poeglast Albu asutusest (aus denen Alpschen Anstalten) Halle ülikooli saata, üks neist on tema oma vend ja teine tema naisevend, mõlemad kavatsevad usuteadust õppida. Vahest võib neid tulevikus siinses asutuses tarvitada. Ta palub, et neid ka vabasöögile võetaks, nagu Wrede ise Ao 1710 ja 1711 sellest osa oli saanud, mille eest ta veel praegu tänulik on.

Siinsest asutusest rääkides ütleb ta, et saksa koolis olid kuni 100 poeglast, eesti koolis kuni 50 poeglast. See arv olla liiga suur olnud ja informaatorid ei olla nende peale pandud lootusi täitnud, kuna nad halvasti õpetanud, liiategi veel usuõpetust, ja isegi kurikuulsa paavsti juhtmõtet: *si non caste, tamen caute* ei pidanud nad silmas.

Wrede ise elab aga 6 miili eemal ja saab ainult 4 nädala sees kord sinna sõita.

Nüüd saadeti Hallest inspektoriks Christoph Heinrich Helmershausen ja 3 armast informaatorit: Rünne, Brünner ja Sabler¹⁾, kuna vanadest ainult Albrecht on jäänud, ka laste

1) Georg Sabler, kes pärast oli 1725—1729 adjunkt Kadrinas ja siis 1729—1740 Haljala õpetaja.

arv on ligi pool väiksem, aga nende hulgas leidub juba niisuguseid, „kes Jumalat südamest kardavad“ (welche Gott hertzlich fürchten), „kes päeva jooksul sagedasti Jumala ette palves ilmuvad pisaratega ja ärda püüdega Jumalale meelepäralisteks saada.“

13. juulil 1724 kirjutab Wrede, et seisukord varjupaigas on vilets, asepresident ei olla temaga rahul ja ei soovi teda enam direktoriks. Wrede seletab, et see tulla sellest, et tema paruni liiga kaugeulatuslisi plaanisid ei saa heaks kiita, nimelt asutada Albu mõisas usulevitamise kolleegium (collegium de propaganda fide), Araabia kolleegium (collegium Arabicum) tatarlaste pööramiseks Ufaas ja Tatarimaal, trükikoda, riidevabrik, villaketrus ja kõiksugu manufaktuurisid. Veel viimati olla ta siia saatnud tapetivalmistaja, kuna Wrede on katsunud neist ilmaaegsetest käsitöolistest jälle lahti saada.

Wrede ei tunne ennast süüdi olevat ja toob tõenduseks katkendeid hiljuti surnud inspektori Helmershausen'i päevaraamatust (diario), mille Helmershausen enne surma temale jättnud, öeldes, et ükski teine ei pea seda lugema. Neis esildatud katkendites jutustab Helmershausen, et Vice-Präsident pidas II ülestõusmise pühal konverentsi, enne Helmershausen'iga üksi ja siis kõigi kooliõpetajatega, ja teatas, et ta õp. Wrede'le direktoriameetit enam ei või jätta. Ta määrab Helmershausen'i asedirektoriks. Helmershausen ja Rünne on ehmunud sellest, mis parun Wrede'st räägib. 13. aprillil tuleb Wrede varjupaika, peab konverentsi ja annab seletust kõigi parunilt esildatud süüdistuste kohta.

Helmershausen veendub õpetaja Wrede ilmsüütauses ja arvab, et Vice-Präsident on liiga kaalumata toimetanud. 15. aprillil kirjutab ta Vice-Präsident'ile.

Rünne suri 10./V. 1724, Helmershausen varsti selle järele 7./VI. 1724.

Halle asutuse pearaamatukogus on veel väljavõtte ühest 4. dets. 1727 Tallinnast saadetud kirjast . . . . varjupaiga kohta (Extract de dato Reval den 4 Decembr. st. vet. 1727).

Siin öeldakse, et pärast Wrede't õieti direktori ei ole olnud, vaid Vice-Praesident on ise majandust juhatanud, kuna 3 „præceptor'i“ (kooliõpetajat) kooli on pidanud, kus umbes 40 last õn, kuid kord on koolis halb, sest igaüks teeb mis ta tahab. Kuna nende kooliõpetajate aeg täis on ja nad vabastatakse, tuleb 3 uut tublit töömeest tuua. Kirjeldatakse direktori tarvilikke omadusi ja kohustusi. Tema all on küll valitseja, kuid ta peab ise

ka kõiki majanduslisi asju tundma ja läbi vaatama ja kontrollima. Tal on sellep. ka talupoegadega tegemist ja ta peab eesti keelt täielikult oskama, kuna tema peale selle valvab ka eesti kooli järele. Talupoegadega ümberkäimise kohta seletatakse, et „kuna siinne maarahvas pärisorjuses viibib ja väga kangekaelne on, on tarvilik kõva ja vali kord“.

Direktor saab 25 riigitaalrit (à 80 kop. taaler) palka, vaba ülespidamise söögi, joogi ja korteri poolest enesele ja abikaa-sale, kui tal seda on.

Inspektor Helmershausen on Tallinnast saatnud Hallesse kirjelduse oma reisi kohta Hallest Tallinna 11/22. juun. 1729 (Hauptbibliothek, D 111, p. 614—624). Siinsete olude kohta on ta ka varsti kirjelduse saatnud, kus ta seletab, et räägitakse saksa ja eesti keelt, muidu kuulduv ka vene keelt ja soome keelt. Eesti talupoeg laseb habet kasvada ja kannab pikka saksa talupojamoe järele tehtud kuube vööga ümber keha, kingi, mis varbaid, kanda ja jalatalla katavad. Mehed kannavad ümmargusi kübaraid.

Naised kannavad juukseid lahtiselt ja panevad pähe mütsi, kannavad ka lühikesi ja pikke riideid ilma vööta. Lapsed ja lastelapsed j. n. e. on kõik isanda „Erpo“ ehk orjad. „Talupoegade rahvus on harilikult väga metsik, aga kari tarvitusel töökas; sellepärast piitsutatakse neid sagedasti kuni veriseks, kuna arvatakse, et nad muidu kuidagi midagi head ei teeks“ (Die Nation der Bauren ist ordinair überaus wild, aber bey Zucht arbeitsam; daher sie denn oft biss aufs Blut gepeitschet werden, weil man dafür hält, dass sie sonst durchaus kein guth thun würden¹⁾).

Keegi teine kirjeldab reisi Hallest Lüüneburki, sealt Lüübekki, sealt Pärnu ja maad mööda Tallinna, kus Hirschhausen ja Gutsclaff tulijaid lahkesti vastu võtsid ja korteritesse paigutasid. Kirjutaja saab korteri kaupmehe lese Lanthingin'i juure, kelle pojaga esimesest abielust, nimelt Wüstringhausen'iga ta Halles tuitav olnud. See lesk on rikas häist tegudest ja Helmershausen peatub tema korteris, kui ta Tallinna tuleb. Pärast jumalateenistust pühapäeval 5—6 peab Gutsclaff hingeditustundi (Erbauung) heade sõpradega.

1) Niisugune oli nähtavasti informatsioon, mis väljamaalt tulijale talupoegade orjastamise kohta anti, mis teda näis võõrastavat. Kui pietistid aga siin kauemini elasid ja rahvaga ise ligemalt kokku puutusid, muutus nende vaade selles suhtes teistsuguseks, nagu meie seda Hinrich Gutsclaff'i, Hövel'i ja teiste juures näeme.

Üks osa seltsilisi läheb Albu mõisa, kirjutaja ühes H. Lichtenstein'iga Tartu, kus neid õp. Wildberg armsalt vastu võttis.

Tartu on tema meelest Jeruusalemma hävituse kujutis; ka siin kasvavad ohakad ja umbrohi ja kirikuhakid pesitavad siin. Kuid tartlased ei jäta oma kõrkust maha!

„Die aus der Gefangenschaft revertirte Israeliten liessen ab von ihrer Abgötterei; aber die Dörpster nicht von ihrem Hochmuth, ob sie gleich durch die russische Gefangenschaft dermassen gezüchtigt worden, dass mancher nicht das Brot hat“. Lõpuks teatab ta veel, et ka tema raamatukast Lüübekist Tallinna kaudu õnnelikult pärale on jõudnud.

(Hauptbibliothek, D 111 p. 1321—1324).

Rootsi sõjaväes teeniv v. Kursell Liivimaalt kirjutab A. H. Francke'le Berliinist 4 kirja 1719—1720 (Kapsel 29), milledes jutt on peaaesjalikult informaatoritest, muu seas palub ta oma sõbrale v. Ram'ile Liivimaal kohast informaatorit.

Tartu Jaani kiriku ülemõpetaja Jacobus Wildberg (1718—1728) kirjutab Tartust (Dörpt) 12./I. 1720.

Jumal on temale Tartus õige laastatud viinamäe kätte juhatanud. Temal on mitmete juures edu olnud, kuigi saadan oma käsilastega vastu paneb. Ta on Rostokist 2 vaga kandidaati (Wollin ja Sutor¹⁾) kutsunud. Kuid on veel vaba kohti, nii et mõne õpetaja käes on 2—3 kogudust. Peale selle soovivad mitmed informaatorisid (nii maanõunik v. Wrangel, majoor v. Roskül, kapten v. Krüdener). Sel puhul võivat siis ka informaatorid sinse väga kerge(!) eesti keele ära õppida (bey welcher information dieselbe die hiesige sehr leichte unteutsche Sprache erlernen . . .). Palk on 25 tukatit ehk 66 riigitaalr. 26 kr., peale selle igale isikule reisikuludeks 40 taalr. Riias või Tallinnas muretsetakse neile päralejõudmisel korter ja kohalesõidu võimalus. Wildberg palub professorit vagad ja tublid isikud saata, oleks hea, kui nad ka natukenegi muusikat tunneks. Õpetatavad lapsed on veel väikesed peale Wrangeli vanema poja, kes umbes 12 aastane on.

1./VIII. 1720 kirjutab Christian Haumann Riias, olles teel Moskva. Ta olla tahtnud Pihkva kaudu sõita, aga kõik ütle-

---

1) Arvatavasti on mõeldud Heinrich Wollin, kes oli 1718—1731 Antsla õpetaja, ja Albert (rp. Albrecht) Sutor, kes oli 1719—1758 Kambja õpetaja ja ühtlasi 1728—1758 Võrumaa praost.

vat, sealt kaudu ei peaks ta sõitma, liiategi et ta vene keelt ei oska, ta notitakse maha („ich würde massacrirt“).

„Jumal elab veel, ta on mind käe kõrvale võtnud ja minu isamaast välja viinud, ma pean käest kõvasti kinni ja ei lase tad lahti . . . “ (Gott lebet noch, er hat mich bey der Hand genommen und aus meinem Vaterlande geführt, ich halte mich an der Hand veste, und laße Sie nicht fahren . . .).

Ta sõitis ikkagi Peterburi kaudu, kus ta 4 nädalat tarvilst arvu reisiseltsilisi pidi ootama. Riias kirjutab ta veel, et „superdient Brüning“ on teda lahkesti vastu võtnud ja saadab Franckele lugupidamise tervitusi („laßet seine Empfehlung an Sie machen“, — kapslis 28 on 5 kirja). Nagu kirjast 31./V. 1720, mis ta Erfurtist kirjutab näha, oli ta Moskva kutsutud Saksa kiriku juures oleva kooli rektoriks (Hauptbibliothek). Moskvast teatab Haumann Hallese, et selles koolis, kuhu ka lapsi muist rahvustest võetakse, õpivad 80 last; 12 neist olla tema juures kodus, nende hulgas 2 kasaka-last (atamani poeg ja sugulane), kes tahavad saksa ja ladina keelt õppida (Callenbergi juures, m. t. 1722 a. kohta). Temale on töös suureks kinnituseks teadmine, et ta ei teeni inimesi vaid Issandat Jeesust (2./VI. 1722, Hauptbibliothek). 10./III. 1724 kaebab ta, et temalt laulmist nõutavat, mida ta enne pole teadnud ja palub, et Francke selles asjas kirjutaks õp. Reichmuth'ile¹⁾. Kuid 16./III. 1724 palub ta, et ärgu kirjutagu, sest et asi on juba selgunud. 28./X. 1726 kirjutab ta Riias, et ta olla kavatsenud Moskvast Persiasse sõita, aga Jumal on teda Liivimaale juhtinud: kindral Bohn on teda oma jutlustajaks kutsunud (Hauptbibliothek, Extract aus Haumanns Brief . . . C 122).

Christian Haumann oli 1729—1734 Riia Jakobi koguduse ülemõpetaja.

Georg Ernst Heling sõitis Haumann'iga Venemaale, ta kirjutab Moskvast (Mosco) 2 kirja 1721—1724 (Kapsel 28). Ta on informaatoriks Moskva sõitnud. Et kindlat kontrahti ei ole tehtud, tõuseb palga suuruse kohta varsti arusaamatus (kas 70—80 riigitaalrit või 50—60 riigitaalrit).

„Kui õpetaja Roloffs mind hea nõuga ei toetaks, peaksin ära kärvama“ (Wenn der Pastor Roloffs mit gutem Rath mich

1) Joh. Reichmuth oli Moskva Peetri-Pauluse kiriku diaakon 1720—1721 ja siis õpetaja 1721—1739. Tema on ka Hallese kirjutanud: Berliinis (Kapsel 28) on tema kirjust säilinud 4 kirja (1702—1730).

nicht versehen solte, so müste crepiren). Ta peab kodakondsetega igapäev palvetundi ja perega iga päev katekisasiiooni. 1. märtsil 1724 teatab ta, et on Müller'i rauatehase (auf Müller's Eysenwercken) õpetajaks kutsutud ja ordineeritud, ja nüüd tõeliselt ka ametis" (auch ietzt würcklich im Ampte).

Umbes 5 a. järele kutsuti ta Riiga kooli subrektoriks ja varajutlustajaks kirikus sealse õp. Loder'i¹⁾ algatusel.

Pärast on ta ka eelmise Christian Haumann'i järeltulija Jakobi kiriku ülemõpetaja ametis (1734—1738). Riiga kutsumisest ja sealsest elukorrast kirjutab ta kirjas 21./VII. 1735 prof. Callenberg'ile. Ta seletab siin muu seas, et ta heameelega on lugenud Juudi instituudi aruandeid. Ta palub ka edaspidi neid aruandeid saata ja peale selle veel mõned raamatud (kirjad) juutide pööramiseks, kellede arv siin olla umbes saja ümber.

Tänutäheks endise juhatuse eest araabia keele õppimisel saadab ta 2 persia või araabia raha ja mõned tundmata tähtedega kirjutised, palub, et talle juhtuval korral teatataks rahade pealkirjad.

17./VII. 1736 saadab ta prof. Callenberg'ile kirja Weyer'i kaudu, kes Halle akadeemiasse läheb. Mainib, et ta noorema üliõpilase Manitius'ega sagedasti on kokku saanud omas majas.

Ta saadab *Institutum judaicum*'ile 4 riigitaalrit kellegilt õuekohtu assessorilt (Hauptbibliothek²⁾).

Riia lütseeumi konrektoriks oli Joh. Schrod t (Hessimaalt Frankenau'st), kes oli olnud Halle Pädagogiumi informatoriks 1723—29.

Francke asutuse-pearaamatukogu käsikirjadekogus on Narva õpetaja Kasper Matthias Rodde (1720—1743) kirjade väljavõtteid, kes Venemaal oli vangis olnud ja siis seal ümber reisinud, olles kindral Weide koduõpetajaks. 27./IX. 1720 on Rodde D. Antonius'ele kirjutanud (Hauptbibliothek, D 111, p. 382).

Ta teatab siin, et teatud Narva ja Pihkva piiskopp, endine

1) Riia Jakobi kiriku diaakon Johan Loder 1728—1771 ja lütseeumi rektor. Ta oli ka Halles õppinud. Esiteks oli ta kindral v. Campenhausen'i juures olnud koduõpetaks pärast Mickwitz'i. Herrnhutlaste tulekul etendas ta suurt osa, nagu pärast näeme. Pärastisest ajast on Herrnhutis suur hulk tema kirju ja G. A. Francke kirju temale säilinud (1742—1750).

2) Leedumaaalt kirjutab 27./VI 1731 Greg. Biermann, kes leedulaste kohta järsu otsuse teeb kõlblises ja usulises suhtes (Kapsel 28).

Kiievi professor, on õpetatud mees ja tõe eest võitleja¹⁾. Ta käsitleb avalikult õigeusksmõistmise õpetust ja on ebausust vastane. Ta kutsub Kiievest osavaid jutlustajaid rahvale, et inimestele silmi avada, mis vanadele pappidele ei meeldi, kuid keisrinna peab sellest piiskopist lugu. Ta on ka meie raamatuid omale tellinud ja Rodde on tähelepanu sellele juhtinud, missuguseid ladinakeelseid raamatuid talle edaspidi tuleks „kätte mängida“ (in die Hände spielen), et teda suuremale tõetundmisele juhatada ja selles kinnitada.

Edasi teatab Rodde, et keisrinna on kindralsuperdenti Bruining'ile Riias ülesandeks teinud üles tähendada, milles meie ja greeka kirik lahku lähevad ja mis neil ühist on. Rodde palub, et Jumal teeks keisrinna tööriistaks Jumala au levitamiseks sel suurel maal²⁾.

29./VI. 1725 (Hauptbibliothek, A 114) on õpetaja Rodde jälle Narvast kirjutanud. Ta saadab venekeelse traktaadi tõlke jätku ristimise kohta; selles traktaadis tehakse vahet oluliste ja välispidiste tseremooniade vahel, milliseid viimaseid võivat muuta. Aja-jooksul võiksid sel teel, arvab Rodde, lahtised toed ise kõrvale jääda. Rodde saadab ka leinakõne, mille kõnesolev piiskopp keisri matuse puhul pidanud, ja ütleb, et Jumal lasta palju head teha tõe levitamiseks. Ta palub 100 eksemplari saata sellest väiksest vene traktaadist, mis Halles trükiti, ühtlasi palub ta saata mõningaid eksemplare araabiakeelseid Uusi testamente, mis Inglismaal trükiti.

1) Novgorodi peapiiskopp Theophanes on õp. Rodde sõber olnud (C. H. Busch, Ergänzungen . . . I, lk. 63).

2) Vierorth'i teatel on Bruiningk talle Riias 1721 kirja näidanud, mille Peterburi Aleksandro-Nevsky kloostris arhimandriit Theodosius talle selles asjas Peeter I ülesandel oli kirjutatud, nimetades kindralsuperdenti „vennaks“.

Peterburist teatatakse 25./I. 1721 (ibid. p. 437 jj.), et keisrinna vaimulikes ja kõlblikes asjus parandusi kavatseb (ka VI käsu üleastumise kõlvatuste suhtes) Kiievi vaimulikkude abil (keda vanad venelased väärusulisteks peavad). Tähtsam neist on Theophanus Procopovitz, „ein recht lieber, artiger Mann in Umgang, bey dem ich schon 3 mal meine Aufwartung gemacht habe.“ Temal olla pea kõik meie kiriku ladinakeelsed teosed olemas. Kloostrites kavatsetakse suuri reformisid, kloostrites tuleb kõiki alt 50 aasta „ilmalikkudeks“ pidada, kes igal ajal võivad välja astuda ja ka abielluda. 26./II. 1722 kirjutab Moskvast Anastasius Michaelis Nausius Macedo A. H. Francke'le sõbraliku ladinakeelse kirja, mille Francke 21. mail kätte sai ja samal päeval vastuse kirjutas. (Hauptbibliothek, A 116, p. 183—185).

7./II. 1741 kirjutab Rodde inspektor Grischow'ile (Hauptbibliothek K. 29). Ta annab teateid mõne Hallest tulnud õpetaja kohta Venemaal. Õpetaja Weise on arvatavasti Astrahanist juba lahkunud¹⁾. Edasi teatab ta, et Irkutskist on Koenigshaven'ilt²⁾ kiri tulnud, milles see teatab, et tema ettepanekul asekuuberni Lange (sakslane) ühes sealse arkiereiga (ukrainlane) kavatsevad seminari asutada, kus vene ja pöördunud tatarlaste lapsed õpetust saaks vene keeles ja muis teadmistes; noorus peaks seal ka võima mongoli, tunguusi ja hiina keelt õppida, et nad pärast võiksid nende rahvaste keskel tegevad olla. Koenigshaven olla selleks kava Halle varjupaiga eeskujul kokku seadnud. Tahetakse asutada saeveskeid ja kõiksugu tehaseid, et neist saadavad tulud seminari ülespidamist võimaldaks. Koenigshaven hüüab: „Missugust suurepärasest lõikust võiks saada paganate keskel, kui lubataks, et meiesugusel vabad käed oleks. See liik paganaid, keda nimetatakse Bratsky ehk Buratu, on loomu poolest head, ausad ja kained inimesed ja on nagu vaha, neist võib teha, mida tahad, nad võtavad kõik vastu.“

Edasi teatab Koenigshaven, et kõik araabiakeelsed (eksemplari) asjad on reisul („Tomsy, Tara, Tumeen und Tobolsky“) Buhaara tatarlaste poolt suure isuga ära võetud.

Callenberg (m. t.) teatab (Gutslaffi kirja põhjal) 1720. a. kohta, et Tallinna raekogu pakkus stud. Gernet'ile, kes siit-saadik eduga eraviisil õpetas, ajutist kohta gümnaasiumis. Gernet vastas, et ta valmis on oma kodulinna teenima, kui teda Sümboliliste kirjade vandestamise kohustusest vabastataks, sest et see tema südametunnistusele raskust teeb, ja talle ka lubataks

1) Vist on mõeldud õp. Georg Friedrich Weise, kes Jekaterinburgis õp. oli kuni 1735 ja siis Astrahanis kuni 1740. Õp. G. F. Weise on Peterburist, Jekaterinburist, Astrahanist j. m. 1730 jj. 44 säilinud kirja ja 9 lisandust (ühes ühe trükitud lehega a. 1732 samojeedidest) Hallelse saatnud (Kapsel 28). Ta on reisinud laial Venemaal „idasse ja põhjasse, lõunasse ja läänesse“. Viimaks kutsuti ta tagasi varjupaiga inspektoriks. Tagasisõidul kirjutab ta Tallinnast 17./V. 1742 ja jutustab, et õp. Vierorth teda vastu on võtnud oma juures ja ühes võtnud ühisele koosolekule. Keegi maanõunik olla talt küsinud, kas ta ei tahaks eesti keelt õppida ja siia jääda. Kirjutaja ei soovi Tallinnasse jääda. Päeval enne kirja kirjutamist on uus linna superdent (eespoolmainitud) praost Wrede oma esijutluse pidanud, mis kirjutajale on hästi meeldinud. 30./VI. 1742 kirjutab Weise juba Riist.

2) Anton Heinrich Königshaven oli 1750—1765 Pilistvere õpetajaks.

noorust õpetada kergemate meetodite järele. Esiteks lubati talle seda, pärast aga keelduti õpetajate pealekäimisel seda lubamast, ja kõik läks siis tühja.

See Gernet, kellest siin jutt on, on arvatavasti J o h. F r i e d - r i c h G e r n e t, kes sai Vigala õpetajaks ja keda vabastati vande kohustusest Sümboliliste kirjade peale Eestimaa konsistooriumi otsuse põhjal 22-st septembrist 1721, nagu G. Carlbom (Entwurf zur Kirchen- und Religionsgeschichte Estlands) sellest räägib (lk. 18).

Stud. theol. Eberhard G u t s l a f f (Kullamaa õpetaja vend)¹⁾ kirjutab 11./II. 1720 Tallinnast A. H. Francke'le Tallinna kaupmehe Arnold Dähn'i nimel, kes 2 a. eest oma poja Hallesse saatis, kuid poega ähvardab seal nüüd väljaheitmine. Isa palub, et kas ei oleks parem, kui ta lubaks poega Jeena minna õigusteadust õppima, nagu poeg seda ise soovib. Edasi avaldab E. Gutsloff soovi, et paljud üliõpilased Halles end laseks „õigeteks Jumala tööriistadeks“ valmistada, neid oleks ka sel maal tarvis ja eriti eraõpetuse andjateks (Privat Conditionen) nagu ta sellest juba H. Milde'le on kirjutanud.

Albu ja Peterburi armsate sõpradega on Gutsloff alalises kirjavahetuses (Hauptbibliothek).

21. juunil (2. juulil uue kalendri järele) 1722 kirjutab E. Gutsloff Tallinnast krahv Heinrich Reuss'ile (Hauptbibliothek).

Ta mainib siin, et Jumal on „Eesti raamatu“ trüki (den Druck des Esthnischen Buches) korda minna lasknud, nii et 3 kuu järele jõuab terve teos Hallest pärale.

Ta kirjeldab pikalt oma reisi Lüübekist Tallinna, ta on õppinud „igasugustes oludes jättuma vaid Jumala kindlale juhtivusele“ (bey allen Umständen der sicheren Führung Gottes allein mich zu überlassen).

Ta teatab siis ka, kuhu reisiseltsilised läksid: H e l m e r s - h a u s e n Albu varjupaiga inspektoriks, R ü n n e (Halberstadt) maakonnast, S a b l e r (Ungarist — Topschaust) ja B r ü n n e r (Magdeburgi maakonnast) Albu kooliõpetajateks (Præceptores). C l a r e²⁾ läks Tartu kodukooliõpetajaks „major von Coskiel'i“

1) Eesti Pühavaimu koguduse õpetaja Eberhard Gutsloff'i (1700—1724) poeg, pärsine adjunkt isa juures (1723—1724), siis sama koguduse diaakon 1726—1733, siis Oleviste koguduse diaakon 1733—1738, siis Kuresaare linna ülemõpetaja 1738—1747 ja ühtlasi Saaremaa superdent.

2) Vist J o h. C h r i s t o p h C l a r e, kes 1723—1743 oli Otepää õpetajaks.

juure, stud. jur. Ludwig läks ka „konditsioonile“ (in Condition) Tartu maakonda, stud. jur. Hertwich (Frankenist) Peterburki konditsioonile oma sugulase juure (bei seinem Vetter), Geister (Erfurtist) ka konditsioonile, Hesse (Stollbergi maakonnast) Keilasse konditsioonile ühe kirikuõpetaja juure.

20./V. 1723 kirjutab E. Gutsclaff Tallinnast jälle ja soovitab stuudiumiks Halles üliõpilast Levanus't Soomemaalt, kes Liivimaal mõni aasta on konditsioonil olnud¹⁾.

Ühtlasi teatab ta, et ta on raelt kutse saanud oma vana isa, Eesti koguduse õpetaja juures adjunktiks hakata. Ordinatsioon pidada kohe pärast nelipühi olema.

Callenberg'i teatel (m. t. ad a. 1722) ordineeriti E. Gutsclaff 19./VI. 1722. 21./VII. 1723 kirjutab ta juba adjunktina Eesti koguduse juures Tallinnas.

Räägib esmalt Jumala armu juhtivustest, toob näiteid, nii ühest naisterahvast, kes heameelega luges Francke postilli ja teisi häid raamatuid, aga päris armu-läbimurdele ta ikka ei jõudnud, sest ta kartis, et talle pilkenimi antakse, kuni surmavoodil selgeks sai, et ei pea pöördumist edasi lükkama.

Siis jutustab ta oma konsistooriumi-eksamist ja ordinatsioonist, nimelt et raekogu temalt „Revers'i“ nõudnud selle kohta, et ta *propria autoritate* ei võta üldisele tarvitusele „Eesti käsi-raamatut“ (das Estnische Handbuch), mis Saksamaal trükiti, siis ka selle kohta, et ta teatud asjus jätab Eesti koguduse diaakonile eesõiguse. Superdendi ja õpetajatega oli erutavaid läbirääkimisi, muu seas küsiti tema käest, kas tema vannet Sümboliliste kirjade peale annab, nagu see viisiks on. Ta vastab: ta annab vande nagu see kirikuseaduses on ette nähtud (seal oli jutt ainult Augsburgi usutunnistusest, kuna harilikus vande-formulis ka teisi sümbolilisi kirju nimetati. Viimaks pidi ta ikkagi järele andma ja tal oli pärast tunne, et oleks parem olnud, et ta oleks kohe revers'i andnud.

Ta teatab ka, et ta isa on linna-konsistooriumile saatnud „deduktsiooni“ uue „Eesti raamatu“ kasulikkuse kohta. Õpetajakond tahab selle peale vastata ja raekogu siis otsustada.

1) 26/27 märtsil 1721 kirjutab Alexander Wilhelm Ramsai (endine ratsaväe obris) Loefkoski'lt [vastust palub ta saata Porvoosse (Borgo)] kiriku ehitusele abi paludes (Kapsel 29).

1722 kirjeldab reisi Soomemaale Reuter, kes informaatore oli Lillenthalis kindral Armfeld'i juures. (Hauptbibliothek, D 90, p. 1256—1264).

Uus raamat saavat palju kaasa mõjuma paremale koolitamisele. Provintsiaal-konsistoorium on ta vastu võtnud ja ta on maal tarvitusele võetud.

Ta teatab ka rõõmustavast sündmusest, mis siin maal veel uudiseks on: kapten Derfeldt'i lesk, sündinud baroness Baranoff, on oma testamendis jätnud kirjutaja venna Kullamaa kihelkonnas vaestele lastele ja koolidele (für arme Kinder und Schulanstalten) 5000 rubla ja on Kullamaa õpetaja Heinrich Gutsloffi disponendiks määranud ja siinse ülemmaakohtu testamendi täidesaatjaks (Hauptbibliothek, D 57, p. 845).

22./VII. 1723 saadab E. Gutsloff krahv Reuss'ile sõnumeid siinsetest sündmustest. Ta saadab kirja 2 nooremehe kaudu, kes siinsest gümnaasiumist lähevad Hallesse õigusteadust õppima (Hauptbibliothek, D 57, p. 865 j.).

Kirjas 6./I. 1724 seletab ta krahvi surma puhul, et ta temale sõnumeid ja teateid saatis siinsetest sündmustest. Selleks olla ta ka tartupoolsete Jumalat otsijate hingedega, eriti õpetajate ja üliõpilastega kirjavahetuses olnud. Ta küsib, kes nüüd selles suhtes kadunu tööd jätkab.

„Eesti raamatu“ suhtes on superdend Husen ja teised linna õpetajad opositsioonis, raekogus jällegi on arvamised lahku läinud.

Callenberg'i juures (m. t.) leiame 1723. a. kohta teate, et studiosus, kes linna superdendi juures majas oli, rääkis eesti koguduse ees väga halvaks panevalt mainitud „Eesti raamatust“, mis Halles trükiti. Provintsiaal-konsistoorium võttis kandidaadi vastutusele; et ta ennast vabandas, lõppes asi ainult manitsusega.

30./IV. 1724 kirjutab E. Gutsloff Tallinnast paludes kandidaati konditsioonile rootsi paruni ja laagmani v. Franck'i juure, kes lubavat kandidaadile, kui ta tubli on, Upsala professori või õuejutlustaja koha muretseda. Ka veel paljud teised vagad kandidaadid võiksid Rootsis kohta saada.

E. Gutsloff mainib selles kirjas ka Mickwitz'i ¹⁾, kes 1 nädala eest olla siia jõudnud, kes olla Jumalalt puhastatud hingekannatuste ja ihu kiduruse läbi, kellega E. Gutsloff on Kristuse armastuses osadusse astunud. Mickwitz on siitsaadik 2 jutlust pidanud, mis on inimesi tabanud (vorm Kopff gestoßen), vaatamata sellele, et ta hääl on nõrk ja ta silma ei paista välispidiste maailma andide poolest.

1) Christoph Friedrich Mickwitz oli Tallinna doomkiriku ülemõpetaja 1724—1748.

24./VI. 1724 kirjutab ta oma sugulase Carl Friederich Netz'i pärast, kes mõtleb Halles edasi õppida, enne tuleb tal veel ennast ladina keeles täiendada („privatissime . . . von einem guten Stubengesellen“). Ainult Jumala arm võib teda tubliks tööriistaks valmistada. Ta on loomu poolest äge ja äkiline, õigus-teadust õppides võiks ta seda kurjasti tarvitada oma enese (hinge) kahjuks. E. Gutsloff saabab ühtlasi endiste, krahv Reuss'ile antud sõnumite jätku.

Mickwitz'ist räägib ta, et ta heameelega ei tahaks „ülem-õpetaja“ nime, kuid sallib kannatlikult seda nimetust, kui seda tarvitatakse.

Tseremooniad ja mõned muud siinse kirikukorra olud on talle vastumeelsed, aga ta õpib end kannatlikult paenutama ja kohanema („schmiegen und biegen“). Gutsloff ja Mickwitz julgustavad üksteist vastastikku vaid peasju silmas pidama ja ligimest parandusele aitama, muis asjus aga pime ja kurt olema, et midagi ei segaks.

Mickwitz'ile ei meeldivat ka maksud (aktsidentsid) mitmesuguste ametitalituste pealt (eestpalvete, tänupalvete j. n. e. eest), kuid lese armu-aastal peab ta sellest tahtmata kinni pidama. Kirjas 12./V. 1725 A. H. Francke'le hindab E. Gutsloff doomkiriku ülemõpetaja (ja maakoguduste ülema vaimuliku) Mickwitz'i tööd pietismi seisukohalt kõrgelt võrreldes Toompea usulisi korraldusi linna vaimulikkude omadega. Ta lausub selles suhtes:

„In der Stadt Reval graffiren Gottes heimliche und doch offenbare Gerichte, aufm Duhmberg regieret Gott in Gnade und barmherzigkeit als aufm berg Zion. Die künftige Zeit wird uns ein mehres aufschließen und Gottes finger offenbahren“ (Hauptbibliothek).

14. juulil 1727 kirjutab sama E. Gutsloff Tallinnast Freylinghausen'ile A. H. Francke surma puhul jutustades, kuidas nemad Tallinnas Mickwitz'iga A. H. Francke surma mälestust on pühitsenud („Die freudenreiche und mit einem herrl. Sieg gehaltene Himmelfarth unsers in Gott lieb gewesenenen Vaters . . .“), ja teatab, mida nad palvetunnil esmaspäeva õhtul ja piiblitunnil (collegio biblico) järgneval neljapäeval on rääkinud sel puhul (Hauptbibliothek, Extract . . .).

1735 21./IX. kirjutab E. Gutsloff Tallinnast (Hauptbibliothek, K. 23 p. 185) oma sõbrale Jean Henry Callenberg'ile (Professeur en Philosophie). Ta räägib oma vekslit inspektor Grischov'ile ja küsib, kas teatud „opus historicum“, mis ta omal ajal õndsas

Francke majas näinud, välja on antud. Ühtlasi palub ta saata mõningaid traktaatisid juutidele nende keeles, sest et siin käib n. n. pöördunud juute (conversi Judaei), kes aga väga vajavat veel uut pöördumist.

Eberhard Gutsclaff oli ühes Mickwitz'iga ka huvitatud misjonitööst Indias, nagu sellest tunnistust annab tema kiri misjonär Pressier'le Trankebaris¹⁾. Ta paneb oma kirjale 2 kuldtukatit juure ja palub neid kahele Malabari lastele armastuse ja osaduse märgiks Jeesuses Kristuses anda. Siin kirjas mainitakse ka, et läinud aastal ülemõpetaja Mickwitz'i kaudu sealsele misjonärile Waltherile on saadetud Tallinnas korjatud 300 taalrit sealse misjonitöö heaks.

Superdendina Saaremaal oli E. Gutsleff herrnhuutlaste poolehoidja, kaitsja ja nende pärast kannataja.

Albert Anton Vierorth, pärastine Tallinna doomkiriku diaakon (1726—1743) kirjutab A. H. Franckele Peterburist 26./XII. 1721 olles kindral Hallart'i koduõpetajaks.

Ta jutustab, et tema juure tuli Ufaa provintsist tatarlane nimega Beckböff, et abi saada oma asja harutusel Justiitskollegiumis (kuhu keisrinna oli ka saksa liikmeid määranud). Sel puhul kaldub jutt tatarlasega ka usulisele alale, ja Vierorth räägib talle pärastpoole sagedasti Kristusest. Tatarlane palub omale araabiakeelset piiblit ja kutsub viimaks Vierorthi tatarlaste küladesse (seal olla 60.000 perekonda), küll tema eest seal hoolt kantavat. Vierorth räägib sellest asepresident Nieroth'ile, kes Londonist 50 eksemplari Uusi testamente tellib (seal pidi trükitama 8000 eks.), et neid tatarlaste keskele saata. (Hauptbibliothek, D 90, p. 750—761).

Teisel kohal (v. Nachrichten aus der Brüder-Gemeine 1845, lk. 110 jj.) jutustab ta oma reisi Liivimaale 1721 ja sealt Peterburki, mainib, et ainukeseks õigemeelseks õpetajaks Lätimaal peetavat õp. Neuhausen'i, Tartumaal olla niisugusteks Wildberg, Suter, Wollin, Narvas Rodde. Peterburis nimetati talle hallelas-tena õp. Nazzius, kantor Weber, kand. Herbers. Ta otsib nendega kohe tutvust ja 14 päeva hiljem Pihkva arkipiiskopi Theophanes Prokopowitsh'iga, kellele A. H. Francke tervituseks oli 2 raamatut ühes saatnud.

25./II. 1724 kirjutab Vierorth Peterburist A. H. Francke'le

1) v. „Dorpater Zeitschrift für Theologie u. Kirche“, XI köide (1869, lk. 443—445.

oma läbikäimisest peapiiskopiga; ta on tema juures ka külas käinud, söögi ajal laulsid peapiiskopi lauljad vaimulikke laule; räägiti muu seas ka koolidest ja nende korraldusest, peapiiskopp ütles, et ta korraldab juba kooli, mis tema majas on, kõnes olnud põhimõtete järele. Mõne nädala pärast saatis Vierorth temale Francke raamatu „Method. Studii Theologici“ ja Gosner'i raamatu „Institut. rei Scholastic.“, mille peale peapiiskopp temale oma traktaadi ristimisest saatis, kus ta aspersiooni pooldajana esineb.

Mõne päeva eest käisid Vierorth'i juures 2 tatarlast (üks neist oli tatarivürsti poeg); räägiti muu seas usuküsimustest.

Obrist Campenhausen (kelle juures Mickwitz ordineeritud koduõpetajaks oli) on Peterburki tulnud ja ustavasti kirjutaja mõtteosaliste liiki hoidunud, Mickwitz töötab eduga mõisates. Tallinnast on teade tulnud, et Mickwitz Eestimaa rüütelkonna poolt s. o. maanõunikku-kolleegiumi ja ka terve rüütelkonna poolt Tallinna doomkiriku peale on kutsutud. Vokatsioonkirja tekst tähendatakse sõnasõnalt üles. Palk on 200 riigitaalrit maakasast, prii korter ja hariikud aktsidentsid ja sissetulekud. Õpetuse aluseks on Pühakiri ja muutmata Augsburgi usutunnistus. Kui tema kätte nüüd endise korra järele jääb maakoguduste õpetajate eksamineerimine ja ordineerimine, siis on sellega „suur uks“ avatud (tähendab: pietistlikule vaimule), kusjuures tagakiusamisest ja kannatustest ei saa küll puudu olema.

Campenhausen ei taha Mickwitz'i takistada ametit vastu võtmast. Vierorth kirjutab hõisates:

„Eine große Ehre ist das, Hallelujah. Nun hat die Ordination H. Mickwitzens sich legitimiret, daß ein ander Wind drunter gelegen, den auch Ew. HochEhrw. wol nie vernüchtet“.

20./III. 1725 teatab Vierorth Peterburist Gotthilf August Francke'le, et läbisõidul Narvast olla õp. Rodde temale jutustanud, et Pihkva peapiiskopi vikaar on tema käest palunud Halles trükitud vene traktaati Sinoodi jaoks. Enne haigust olla nimelt keiser Sinoodis käinud ja manitsenud, et nad rahva pimedusele ja teadmatusele piiri paneks. See katekismus, mille nad välja andsid, olla inimestele liiga kõrge; kui nad lihtsamalt ei saa välja anda, siis vaadaku nad seda traktaati, mis Halles on trükitud ja mille tõlkis Narva õpetaja¹⁾.

1) 1724 2./X. kirjutab Marthens Peterburist A. H. Francke'le, et siit-saadik Peterburis kõik vaikne on olnud, nüüd aga on kära kantslitele tõusnud:

Suvel 1725 asus Hallart Wolmari mõisa (Wollmarshof) elama, millise mõisa Katariina I oli kindralile annetanud. Sügisel kutseti Vierorth Tallinna doomkiriku diaakoniks, millise kutse ta Dr. Anton'i ja A. H. Francke nõuandel vastu võttis ja kevadel 1726 Tallinna asus.

26. I. 1727 saatis Vierorth Tallinnast mitmesuguseid sõnu-
meid ja teateid (Hauptbibliothek, A 116, p. 715—718):

Õpetaja Menckel, kes koduõpetajaks krahv Douglas'e juure läks, on viimase poolt lahti lastud.

Kindrali proua Hallart¹⁾ on õp. Alexander Holmquist'ile Ruhnul 1726—1729, Ansekülal 1729—1746) hea summakese andnud rootsi piiblite muretsemiseks tema vaestele (Ruhnu) talupoe-
gadele.

„Saaremaal on Jumal meile suurt armu osaks saada lasknud, kuna ta on korraldanud, et kurikuulus praost Bürger [Karja õpetaja Georg Martin von Bürger (1710—1740), kes 1720—1721 praostiks oli] oma koha herra õpetaja Metzold'ile Kuresaares [Kuresaare õpetaja Johan Quirinus Metzold (1710—1737), kes praostiks oli 1722—1737] on jätnud, kellest head loodetakse“.

1737 kirjutab Vierorth Tallinnast 2 kirja (Kapsel 28). Ta saadab Francke asutuse raamatukogu inspektorile (29./VIII.) tarvilikkude asjade nimekirja, räägib oma arvest ja selle tasumisest. Ta pidada raamatutest palju välja laenama ja tagavaras hoidma. Raamatute nimekirjas on ka mõned juriidilised, milliseid keegi heameelne isik on soovinud.

Sõnadega: „Jumal õnnistagu Teie äritegevust tema töö rohkeks edendamiseks“ lõpeb teine kiri. Sel ajal oli Vierorth juba herrnhuutlaste poolehoidja. Sellest räägime ligemalt allpool.

pietistid olla oma salajast mürki levitanud. Ka kooli kohta on pilkelaul tehtud. Papistid tõstavad omalt poolt pead: meie ei olla Luteruse usku, vaid kurat teab, mis lahkusku (Hauptbibliothek, D 111, p. 1353—1355).

15./V. 1725 kirjutab kindral Bohn Peterburist A. H. Francke'le ja palub teda omaleasaata ja ordineerida korralik kodujutlustaja, kes kõigi kodakondsete hingede eest hoolitseks, nooremat võõraspoega õpetaks ja kirjutajale järgneks, kui seesõtta peab minema. Peale prii ülespidamise saab ta 100 rubl. aastas, peale selle sõidu- ja ordinatsiooniraha (Kapsel 28).

Gottfried Pietschmann on Peterburki ühe admiraali juure läinud koduõpetajaks; Peterburist on ta kirju saatnud alates 1725 (Kapsel 28).

1) Proua Hallart on sd. v. Bülow (Liivimaalt), ta elas esmalt oma mehega Dresdenis, kus ta A. H. Francke'ga ja teiste hallelastega tutvunes ja nende mõtteosaliseks sai. Tema soovil tuli Hallest Vierorth koduõpetajaks.

Proua Hallart etendas suurt osa herrnhuutlaste tulekul Liivimaale.

Asume nüüd Christoph Friedrich Mickwitz'i omade kirjade vaatlusele, kellest endistes kirjus juba mitmeti juttu on olnud, kes Tallinna doomkiriku ülemõpetajaks saades ka pietismi levitamise suhtes mõjurikkale kohale pääses. 10. jaan. (v. styli) 1724 kirjutas ta Rannust Tartu juures (Randen bey Dörpt), olles veel koduõpetajaks Campenhausen'i juures. Ta räägib siin kogemustest, mis tal hingehoiu alal mõnede inimestega on olnud. Muu seas jutustab ta, et ta olla noore aadlimehega kokku juhtunud kes Halles oli ülikoolis olnud. See rääkis talle oma pattudest. Nad rääkisid üksteisega, kuni aadlimehel viimaks pisarad hakkasid jooksuma. Pärast olla ta seletanud, tal olla meeolelu olnud, nagu oleks ta jälle Halles. Ta jutustab veel, et ta olla ettepaneku teinud, piiblit aastas mitte 1 kord vaid 3 korda läbi lugeda, nagu ta seda ise olla katsunud ja 8 nädala sees kord läbi lugenud, lugedes iga päev 4 tundi. Üks naisterahvas, kes suurt majapidamist juhatab, pöördus olles veel praegu pisarates ja õiges kahetsusheitleuses (Bußkampf). Ta on 10 päeval piibli kuní Joosua raamatuni läbi lugenud. Ka keegi rätsepp on pöördunud, kui teda õhtusöömaajale ette valmistati. Ta tunnistas oma patud üles ja tõi selle, mis ta paljude aastate eest oma endistelt meistritelt oli ülekohtusel teel omandanud, ja andis vaestele. (Hauptbibliothek, C 111, D 57).

23./VIII. 1725 kirjutab ta Tallinnast. Sissejuhatuses mainib ta, et teised on 7 16-krossilise rahaga Jumala nimel hea töö alustanud, temale on käte vahele antud 200, 300 riigitaalrit ja ta väriseb ja sooviks hea meelega, et Jumal annaks selle töö ja raha teisele, kel enam tarkust, enam rõõmsat meelt, enam ustavust on kui temal.

Siis räägib ta, et Uuel tänaval (Neugasse) eeslinnas on Jumala igavene armastus juba vabakooli (frey-Schule) asutanud. Rektori on ustav sulane Calixtus Rootsist, kel õnnistust on laste juures, nii et nende arv kasvab ja Mickwitz varsti abilise pidada juure kutsuma.

Toompeal on kool juba 15—20 aastat hävinenud. Koolimaja on venelastelt rüüstatud, keegi ei hooli tast. Väheste kodanikkude lapsed eksivad ümber. „See murdis mu hinge: sest Jumal on andnud südamesse üleloomuliku tunde laste või kooliasutuste suhtes. Ma palusin ja Jumal annab üht teise järele. Tunaeile annetati mulle 500 riigitaalrit rüüstatud kooli kordaseadmiseks“. Rüütelkond on tema hooleks andnud koolide hoolekande, kooli-

õpetajate ametisse-kutsumise ja õpetuse kava määramise (curam scholarum, constitutionem docentium et lectionum tractandarum). Konsistooriumi poolt on tema kätte antud kõigi Eestimaa kandidaatide eksamineerimine ja ordineerimine.

„Folglich kan ich meine Hände zur rechten und zur linken ausbreiten, wie ein Schwimmer. Ach Herr Jesu gib nun Weißheit und wahre Treue auch getreue Mitarbeiter. Denn ich vermag nicht alleine zuthun.

Ist's Dein Wille, so segne das Vorhaben der Ritterschafft, die mir den H. Pfst. Bierorth zum Adiunctum Pastorem vociren will!“

Lõpuks teatab, et pärale on jõudnud Menckel, kes krahv Douglas'e koduõpetajaks on kutsutud ja kelle pärast Jumalat küllalt tänada ei võida, sest et temaga läbikäimine väga kosutav on olnud. Ta on juba oma terve herraskonnaga Ukrainasse läinud (Hauptbibliothek, A 116, p. 517). (Järgneb.)

Varia.

Briti-Saksa usuteadlaste konverents

peeti käesoleval aastal Canterburys 2.—9. aprillini.

Stokholmis 1925 peetud Tegeliku ristiusu ilmakonverentsil tundus, et „tegeliku ristiusu“ küsimuste harutamine ja otsustamine oleneb suurel määral sellest, kuidas omale „Jumala riiki“ ja ta suhtumist inimlikku seltskonda ette kujutatakse. Anglosakside ning suurema osa kalvinistide ja sakslaste ning suurema osa luterlaste arusaamine Jumalariigist läheb harilikult üksteisest lahku.

Luterlaste juures on usulis-kõlbline ja kirikline aktiivsus algusest saadik nõrgem olnud kui kalvinistide juures, ja luterlased on selles suhtes viimastelt ärastust ja eeskuju võinud saada.

Ometigi on anglosakside, iseäranis ameeriklaste aktiivsuse aluseks jooni, usukujutusi ja vaateid, mida suurem osa sakslasi-luterlasi omaks ei saa võtta, kuigi need vastuseismise ulatuse suhtes üksteisega alati ühel seisukohal ei asu. Anglosakse vaimustab enamasti optimistlik usk, et see meie maailm ikka enam sotsiaalses, riiklises, rahvusvahelises ja igas suhtes kristlikustatakse ja nii Jumala riik siin teostub. Maailma puudulikkus oleneb sellest, et inimesed mitte küllalt targad ei ole, et evangeeliumi mõista, või mitte küllalt ausad, et seda rakendada elu ja ilma korraldusele, ja et nad oma vaba tahet valesti tarvitavad. (Üks ameeriklane läheb nii kaugele, et ta ütleb, et ristiusk viib tuhandeaastase riigi teostusele nii pea kui ta ühineb moodsa teaduse vaimuga ja ümber kujundub tema meetodite tarvitusele-võtmise läbi.) Luterlased näevad selles Jumala riigi mõiste ratsionaliseerimist ja inimese vaba tahte ja selle võimu ülehindamist (ehk sünergismi).

Niisugune maailma kristlikustamine on nende meelest võimatu, aga siiski tuleb küll selle poole püüda ja selles sihis töötada, nagu meie ka pühitsusele oleme kutsutud, aga siiski patu vastu võitlema peame kuni surmani, ilma et siin elus

täiuslikkusele jõuaksime. Jumala riik on uskliku hinges ja avaldub tema elus, aga maailma eest on ta varjul ja maailma üldist languse struktuuri ta ei saa muuta. Nähtavaks saab Jumala riik omal ajal Jumala läbi, nagu piibli eskatoloogia õpetab.

See arusaamise vastolu tuli nähtavaks mitmel pool, kus anglosaksid ja sakslased kokku puutusid kristlikus töös, nagu Kristlikus üliõpilaste ilmaliidus, Kristlikkude noortemeesteühingute ilmakomitees j. m. Ka Stokholmi ilmakonverentsil tundus see vahe mitmeti.

Sellepärast tekkis mõte, et mitmesuguste maade õpetatud usuteadlased oma vahel nõu peaks niisuguste küsimuste selgituseks. Moodustati Stokholmi komisjon usuteaduse professorite oikumeenilise koostöö otstarbel, mille eesistujaks on Berliini prof. D. Adolf Deissmann. Sel alusel peeti Canterbury's mainitud konverents. Konverents oli nii korraldatud, et kummagilt poolt 6 asjaomast usuteadlast Dean of Canterbury Dr. G. K. A. Bell'i juure kokku kutsuti. Inglise usuteadlased olid: Prof. C. H. Dodd, M. A. (Mansfield College, Oxford), Rev. J. K. Mozley, D. D. (Reading), Mr. J. H. Oldham (London), Rev. A. C. J. Rawlinson, D. D. (Christ Church College, Oxford), Rev. C. G. Selwyn, D. D., „Theology“ väljaandja (Havant). Sakslaste poolt olid kohal järgmised usuteadlased: Prof. D. Dr. Heinrich Frick (Giessen), prof. D. Gerhard Kittel (Tübingen), prof. D. Paul Althaus (Erlangen), prof. D. Karl Ludwig Schmidt, „Theol. Blätter“ väljaandja (Jena), prof. D. Dr. Wilhelm Stählin (Münster Westf.), prof. Lic. Dr. Wilhelm Vollrath (Erlangen).

Koosolekuid juhatas Dean.

Iga tähtsama küsimuse kohta olid konverentsi jaoks paralleelettekanded valmistatud ühe inglise ja ühe saksa usuteadlase poolt. Nende ettekannete alusel toimusid läbirääkimised.

Jumala riigi suhtes Jeesuse kuulutuses jõuti ühisele seisukohale, et temas on midagi, mis nüüd juba siin ilmas on, mis tegev on Jumala vaimu väes, mis siin kujutab Jumala riigi kõrgemat õigust: „õiglust, rahu ja rõõmu Pühas vaimus“. On aga ka midagi, mis alles tulevikus tuleb; Jumala riik ei ole mitte praeguse ilma olukorra lõpuarengu tulemus, aga teiselt poolt on teatav side praeguse ilma olukorra ja tuleva Jumala riigi vahel, mis tuleb Jumala algatusel ja tema uuel loomingu. Jumala riiki ei saa mitte samastada ühe maaapealse kirikuga. Kuid tuleb püüda ühe kiriku ühtlusele, meeles pidades, et U. T.'is on ainult üks kirik ja kõik kohalikud kirikud on selle osad. Sellest seisukohast ei ole päris õigustatud nimetada konfessionaalseid ja rahvuslisi kirikuid „kirikuks“ ja rääkida neist kui „meie kirikust“, kui mitte silmas ei peeta, et nad vaid *Una Sancta* liikmed on.

Lahtiseks jäid küsimused nähtavast ja nägematust kirikust, millist vahe-tegemist luterlaste mõttes anglikaanid ei tunnusta, sest et seda vahe-tegemist ei ole U. T.'is ja nägemata kirikust võiks ainult selles mõttes rääkida, et harukordadel Kristus oma ihu liikmeteks valmistab ka niisuguseid usklikke indiviide, kes mitte organiseeritud kirikus ei ole.

Niisamuti jäid lahtisteks küsimus episkopaadi tähendusest kirikule ja küsimus Luteri ja Rooma-katoliku kiriku vahekorra hinnangust (avaldatakse lootust, et Rooma-katolik kirik võiks oma otsust Luteri kohta revideerimisele võtta ja esilega luterlastele positiivset vahekorda paavstiga võimaldada).

Konverentsist osavõtjad on ise tulemustega õige rahul ja tahavad läbirääkimisi jätkata. Ometigi ei tohi tulemusi ja nende tähendust ülehinnata, kuna nende inglise usuteadlaste hulgas puudusid puhtaktivistilise tüübi veendunud esindajad ja eriti puudusid ameeriklased, kes kõige enam mainitud tüüpi pooldavad.

Ülepea on rahvusvahelistel äratus- ja selgituskongressidel oma tähendus esimesel joonel osavõtjate eneste kohta. Mõju laiematele ringidele oleneb osalt sellest, kuivõrd osavõtjad oma kodumaal mõjuda suudavad saadud äratuse ja selgituse mõttes. Eespool esildatud küsimused ja probleemid on iseenesest väga huvitavad ja valgustavad rahvusvahelise protestantismi iseäraldusi ja püüdeid.

Missugune on Eesti usuteadlaste ja kirikliste ja usuliste ringide seisukoht neis küsimusis?

O. S.

* * *

Ristiusu ajaloo kongress (Congrès d'histoire du christianisme)

peeti Pariisis 19.—23. aprillini 1927. See kongress oli korraldatud ja kokku kutsutud prantsuse õpetlase Alfred Loisy 70-nda sünnipäeva ja 45-aasta dotsendi-juubeli puhul. Alfred Loisy on sündinud 1857, ametis oli ta esiteks professorina Pariisi katoliku instituudis (Institut Catholique de Paris), siis usuõpetajana naisdominiiklaste pansionaadis, edasi dotsendina Sorbonnis ja viimaks uskudeloo professorina „Collège de France“-nimelises asutuses Pariisis. Alfred Loisy on üks tähtsamatest katoliku „modernistidest“, kes püüavad katoliku usu suhtes tarvitusele võtta uuema teaduse meetode ja saavutusi. Üks tuntumatest A. Loisy teostest on „L'évangile et l'église“ (evangeelium ja kirik) a. 1902, milles ta kriitiliselt meetodi tarvitamises Jeesuse ja evangeeliumide suhtes veelgi kaugemale läheb kui Harnack omas „Wesen des Christentums“, kuid lõpuks kujutab ta seda kindlamini katolikku kirikut evangeeliumi sirgjoonelise arendajana ja kandjana.

Modernistide raamatuid sattus katoliku kiriku „keelatud raamatute indeksi“ ja tähtsamad modernistid ekskommunikatsiooni alla paavst Pius X aegu. Loisy jätkas samas vaimus oma tööd.

Kongressi kava sisaldas suurt mitmekesidust: peale ristiusu algaja sektsiooni oli keskaegse ristiusu (rp. kiriku) sektsioon ja uuema aja ristiusu (rp. kiriku) sektsioon. Ristiusu algaja sektsioonis etendas suurt osa U. T.'i ala. Loisy ise rääkis õhtusöömaaja tekkimisest (Les origines de la Cène), kaitstes oma seisukohta Lietzmann'i uuema sellekohase teose puhul.

Oli mitmeid kõnelejaid, kes Jeesuse ja isegi Pauluse isiku ajaloolisust eitavad radikaalse literaarkriitika alusel. Muidu räägiti veel veretunnistuse ideest juudausus ja algristiusus, juudakristlastest, Slaavi Josephus'est, keskaja gnostikutest õhtumaal, skolastikast, võitlusest protestantismi vastu Hispaanias 16. a. s., kirikute riigist lahutamisest j. m. Kõne alla tulid ka inglise modernistid G. Tyrrel ja F. v. Hügel, mille järele A. Loisy lõpuks oma vahekorra arenemiskäiku paavstlusega kirjeldas.

Osavõtjateks olid ennast üles annud 200 isiku ümber mitmesugustest maa-dest. Kutse oli saanud ka Tartu ülikool ja usuteaduskonna ajaloolise usuteaduse õppetooli esindaja, kes ennast ka osavõtjaks üles andis, kuid seks ajaks veel väljamaale ei jõudnud ja sellepärast piirduma pidi telegrammiga kongressile!

O. S.

* * *

Baltimaade usuteaduskondade konverents

peeti Helsingis 26.—31. maini 1927.

Läti usuteaduskonna ettepanekul kutsus Soome Helsingi usuteaduskond esimese konverentsi enda juure kokku. Osa võtsid soomlased 9 esitajaga (Hjelt, Ingmann, Puukko, Lehtonen, Gulin, Gyllenberg, Voipio, Gummerus, Ruuth), Turu rootslased 2 (Lindblom, Bohlin), eestlased 2 (Rahamägi, Tennmann), lätlased 4 esitajaga (Maldons, Adamovičs, Kundzinš, Benzinger), ja 1 leedulane (Gaigalaitis). Külalised paigutati Noortemeeste kristliku ühingu võõrastemajasse. Koosolekud peeti „Seisuste majas.“

Peale prof. Lindblomi peetud hommikupalve avas Helsingi usuteaduskonna dekaan prof. A. Hjelt konverentsi tervitusekõnega, milles eeloleva koosolemise ühendusse seadis kirikute ühenduspüüetega.

Konverentsi kavas olevad kõned andsid tutvustamise sihis iga rahvusliku usuteaduse ja kirikliste liikumiste kohta iseloomustavaid ülevaateid või aga käsitasid igas fakulteedis päevakorralolevaid kavamuutmise või täiendamise küsimusi.

Esimesel joonel on nimetada:

piiskopp Gummeruse kõne: „Soome kiriklikud olud“,

prof. M. Ruuth'i kõne: „Soome usuteadus“,

prof. H. Rahamäe kõne: „Eesti kirik ja usuteadus“,

prof. T. Bohlin'i kõne: „Rootsi kirik ja usuteadus“,

prof. V. Maldons'i kõne: „Läti kirik ja usuteadus“,

Teisel joonel refereerisid:

proff. Kundzinš ja Lindblom: „Sunduslikud ja mittesunduslikud õppeained“,

proff. Benzinger ja Puukko: „Heebrea keel usuteaduse studiumis“,

proff. Hjelt ja Adamovičs: „Usuteaduse eksamite otstarbekohane kujundamine“.

Konverentsi lõpul oli võimalus osa võtta usuteaduslisest dissertatsioonist homileetika alal ja 4 aasta tagant peetavaist magistri- ja doktori-promotsioonest.

Ka oli konverentsi puhul jumalateenistus Johannese kirikus korraldatud, Söömaajad olid ühised ja aitasid kaasa isikliste sidemete loomiseks.

Kavatsetakse 2 a. järele järgmine koosolek Riias pidada.

E. T e n n m a n n.

* * *

Üldiseid uurimistöid kodumaa ajaloo, kirikuloo, arkeoloogia alal tuleks enam koordineerida.

Meil töötatakse sagedasti üksteisest mööda ja sellega viidetakse ilmaeagu aega, kulutatakse jõudu ja raha, ja tulemused ei ole sarnased, nagu nad jõudude koostöötamisel olla võiksid. Sellega ühenduses algatatakse siis seda, mis juba algatatud on, „leitakse üles“ seda, mis juba leitud on j. n. e. Sarnane seisukord avaldub mitmel puhul mitmesugusel viisil. Nii näit. kui kirikliste mälestusmärkide inventariseerimisele asutakse ilma et ühendusse astutakse mitu aastat juba töötava „Kirikliste mälestusmärkide komisjoniga“, millega ühenduses töötavad ka A. U. S-i usuteadlased. Ometigi peaks kogu see töö kindla plaani järele ja ilma jõu killustamiseta toimima. Arhitekt, kes „uut algatust“ läbiviima peab, on m. t. ka „Kirikliste mälestusmärkide komisjoni“ liige ja tal ei tohiks ühenduse leidmine raske olla. Tegelikult on seisukord nii, et õpetajate andmed

ankeetlehe küsimustele ja usuteaduse üliõpilaste koopiad, joonised, pildistused j. n. e. koha peal järeproovimist igaks juhtumiseks nõuaksid, et nendega kui proovitud kindla ja igakülgse materjaliga rehkendada võiks, seda siis läbi töötada ja välja anda võiks. Selle asemel aga, et seda järeproovimise, ev. täiendamise j. s. tööd teha, arvatakse paremaks, kas tööd uuesti otsast alustada või üksikuid õisi välja noppida, et aga ruttu saaks midagi avaldada.

Et sarnane töötamiseviis siis pealegi veel arusaamatustele ja kokkupõrgetele viib, näeme nüüd näit. ka doomkiriku remondi asjus, millised arusaamatused meie arvates kõige enam tingitud sellest, et põhimõtted, kuidas sarnastel juhustel õieti toimida tuleb, mitte küllaldaselt asjaomaste ja asjatundjate poolt ei ole ühises koostöös selgitatud ja fikseeritud, ja sellep. esinevad enam-vähem ühekülgssed seisukohad.

Ei ole kahtlust, et kõigi teaduslise iseloomuga üldiste tööde koordineerimine meid meie isegi nõrkade jõudude killustamise eest hoiaks ja meid kaugeemale viiks. Töö koordineerimise nõuet ei pea aga ära vahetama mingisuguse töö ja töötajate subordineerimise kavaga, nagu see tendents ka vahel vilksatab.

O. S.

* * *

Professor K. Grass'i põrm sängitati maamulda 29. novembril s. a.

Ta maeti vanale Jaani ja ülikooli surnuaiale, kus puhkab terve rida professorisid, ka kadunu eelkäija õpetoolil prof. Stromberg. Kadunu põrmu saatmas olid tema vend oma abikaasaga ja tema õde, usuteaduskonna õppejõud ja üliõpilased, ka teiste fakultetide õppejõude ja mitmesuguste üliõpilaste organisatsioonide esindajaid, Riias Herderinstituudi usuteaduse osakonna esindaja.

Kadunu oli teadusemees, kes oma eluaeg oli teaduselippu kõrgel hoidnud ja teaduskonnas teaduslise töö tõsidust ja tõelikkust rõhutanud.

* * *

Üliõpilaste auhinnatöid

oli esitatud Tartu ülikooli usuteaduskonnas käesoleval aastal üksainus, ja nimelt jutlus Matt. 16, 13—19 alusel (märgusõnaga: „Parem hilja kui millalgi“).

Usnateaduskond määras selle auhinnatööle jutluse-auhinna, mis suuruse poolest vastab üldisele II auhinnale (s. o. 6000 mk.).

Auhinnatöö autoriks osutus stud theol. Matt Lillipuu.

* * *

1928. a. auhinnatööde teemid on usuteaduskonnas:

Vana Testamendi teaduse alalt: Kas nõuab Deuteronomium kultuse tingimatut tsentralisatsiooni või legaliseerib ta ka väljaspool Jeruusaletti olevaid kultuspaike?

Üldise kirikuloo alalt: Klervoo (Clairvaux) Bernhard'i kristuse müstika.

Kodumaa kirikuloo alalt: Missugune on kodumaa kirikute orientatsioon ilmakaare suhtes ja mis sellest järgneb?

Võrdleva uskudeteaduse alalt: Surnute põletamine muistses Eestis.

Jutluse aluseks on: Mark. ev. 10, 35—45 (Eksegeetilis-homileetiliselt põhjendatud dispositsiooniga).

Eesti koguduste ühispanga poolt esitatud aine: „Kiriku autonoomia majanduslised tagajärjed“. (Parema töö eest lubatakse 15.000 mk.)

Eesti koguduste kindlustuse seltsi poolt esitatud aine: „Kirikliku hoolekande äärmise süstematiseerimise eeldused ja perspektiivid“. (Parema töö eest 15.000 mk.)

Usuteadusline ajakiri

ilmub **4 korda aastas** (nimelt septembris, detsembris, märtsis ja juunis), iga number vähemalt 3 trükipoogna suuruses.

Tarviduse järele ilmuvad **lisavihud**, millede eest tuleb eraldi maksta.

Terve II aastakäik maksab ettetellitult (ühes saatmisega) **360 mk.**

II aastakäigu **üksiku numbr**i hind on **100 mk.**

Ajakiri on määratud esimesel joonel usuteadlastele, kiriku ametikandjatele, usuõpetajatele, haritlastele, kes usu ja kiriku küsimustega teadusliselt seisukohalt tegemist teevad.

Tellimisi, kuulutusi ja kaastööd palutakse saata toimetaja aadressil: Tartu, Tiigi t. 21, prof. O. Sild.

Üksikud numbrid on müügil sealsamas,
peale selle: Tartus, Rüütli t. 15, Raag'i kaupluses,
Tallinnas, Nunne t. 11, Ploompuu kaupluses.

Saadaval on ka veel I aastakäigu numbrid.